

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાયિટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૦૧૧૧, વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ ૫૨૫૨૧૪

વિષય ૦:૬૪૪૨:૩.

ગાંડોવ સાહિત્ય

ઐટલે

ગાંડોવ સાહિત્ય મંદિરે પ્રગટ કરેલાં પુસ્તકો.

ગાંધી ગ્રંથમાળા.

ગાંધીજીનો જ્ઞેહનો અનુભવ	૦-૮-૦
શિવદયાળની શોધ....	૦-૧-૬
ધૃતીપ્તનો ઉદ્ધારક	૦-૬-૦
ગોનિ ધર્મ	૦-૬-૦
મૂરખગજ	૦-૮-૦

દેડિયા પુરાણ	૦-૧-૦
ગાંડીવગીતા	નથી
ભારત કીર્તન (ત્રીજી આવૃત્તિ)	૦-૦-૬
ભારત ભક્તિ (ત્રીજી આવૃત્તિ)	૦-૦-૬
ગાંધીજીની દિવ્યવાણી	૦-૧-૦
કાયદા સામે	૦-૦-૬
સ્વરાજ ટંકાર	૦-૦-૬
રાષ્ટ્રીય ગરબાવળિ	૦-૧-૬
ભીતે ટાંગવાના મુદ્રાલેખો ૧ થી ૬	૦-૬-૦

૪૪૪ સર્વ પ્રતિષ્ઠિત પુસ્તકલેખો વેચે છે.

રાષ્ટ્રીય સાહિત્ય

અરવિંદ શોષ કૃત-

કાશવાસની કહાણી....	૦-૧૦-૦
ગીતા-નિષ્કર્ષી....	૩-૧૨-૦
દયાખ્યાન....	૦-૨-૬
પત્રો....	૦-૬-૦
યોગિક સાધન ...	૦-૬-૦
જગન્નાથજીનો રથ....	૦-૧-૬

હિન્દ સ્વરાજ....	૦-૪-૦
અસહકાર....	૦-૬-૦
ભારત ગીતાંજલિ....	૦-૬-૦
રાષ્ટ્રીય ગીતાંજલિ....	૦-૪-૦
મહુમ્મદઅલી યરિત્ર....	૦-૪-૦
ગાંધી યરિત્ર....	૦-૬-૦
દાસ યરિત્ર....	૦-૧-૦
હિન્દકીર્તન....	૦-૬-૦
ગાંધીજીના પત્રો....	૦-૬-૦
સપ્તગીત....	૦-૧૦-૦
અલિ બીરાહરનો કેસ....	૧-૦-૦

વિગેરે વિગેરે

ગાંધીજી સાહિત્ય મંદિરનું સૂચીપત્ર મંગલો.

ગાંધી ગ્રંથમાળા

મણુકો ૫ મો.

મૂરખરાજ

(વિગર)

લખનાર -

મહાત્મા ગાંધીજી.

પ્રગટકર્તા-

ગાંધીવ સાહિત્ય મંદિર

૧૮૦-કેળાંખીડ,

સુરત.

ગુજરાત વિધાપીઠ ગ્રંથાલય
શ્રીજરાની કોંપીરાઈટ-સંગ્રહ

:૫૧૪૨:૩ ૧૦૧૧૧

એક સત્યવીરની કથા - જાના ના નાના પુત્રના નામ
ડે. ફેશીમિત્ર કાપાળા, લોમકાંડા, નામ ૧૬૬૧, ૧૬૬૨
તથા આખું પુસ્તક પ્રગટ કરના ઉદ્દેશ્યે ૧૦૧૧૧ નામ
ડે. ગાંડીવ મુદ્રણાલય, કેળવણી, નુત.

આવૃત્તિ ૨ લી.

પ્રત ૨૦૦

અક્ટોબર ૧૯૨૨.

આશ્વિન ૧૯૭૮.

બે બાલ.

“ રશિયાના પરમ સાન્નિધ્ય કાપેછ ટોલ્સ્ટોયે કેટલીક અનુપમ નાનકડાં નવલકથાઓ લખી છે. મરખરાજ તેમાંની એક છે.

ગુજરાતી ભાષામાં ટોલ્સ્ટોય જેવા કપિ લેખકનું સાહિત્ય જોટકું ગદ્યાર પદં લેટલી એ ભાષા સદ્ભાગ્યશાળી લેખાય. અને હિન્દના અર્જાકિક પ્રતિભાશાળી વીર મરને હાથે જ્યારે એ સાહિત્ય ઉતારવામાં આવ્યું ત્યારે તેા ગુજરાતી આલમ કૃતકૃત્ય થાય એમાં શી નવાઈ?

x x x x x

મહાત્મા ગાંધીજીએ મરખરાજ નામની આ વાતો અને તેની સાથે જોડેલા સલ્વવીરની કથા વાગે સંખ બન્ને પેલો આફ્રિકામાં લખ્યાં હતાં, પરંતુ ગાંધીજીના આ યુગમાં તેની ધરના પુસ્તકાલયમાં રાખવા લાયક આદર્શિની જરૂર હતી. મરખરાજની વાતોનો ભાવાર્થ ન અમજ

શકે એટલી ગુજરાતની ગતિ હવે અગામ રહી નથી. સાત્તિક સંસ્કૃતિ અને પ્રાથમિક સંસ્કૃતિના ભેદોના બહુજ સુન્દર રીતે રજૂ કરતી અને માનવ જીવનની સાર્થકતાનું રહસ્ય સમજાવતી એ વાર્તાનો ગુજરાત ખૂબ હિમંશ્વીરી સ્વીકાર કરશે એવી અમને આશા રહે છે.

“મુરખરાજ” ની પ્રસ્તાવના લખવાનું કામ એક ધ્યાનીગ્ર સુખોદ્ય વ્યક્તિને હાથે થયેલું વાંચકવગ જોશે તો. પ્રાગજ્ઞાના નેત્રા ગાંધીજીના અંતિમ ભક્ત ગુજરાતમાં બીજા યોગદાતા હશે. એમને તો આ વાર્તા માંથી ઈંગ્રેજી પરથી તરજૂમો કરી ખોલના જાય ત્યારે લખવાનું સદ્ભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું હતું. એટલે એમને ક્ષાંતિ આ પુસ્તકની પ્રસ્તાવના લખાવવાનો સુયોગ પ્રાપ્ત થયો તેથી અમને ઘણો આનંદ થાય છે. અમારી પ્રજા છે કે એમણે લખેલી પ્રસ્તાવના ગુજરાત રસપૂર્વક વાંચશે; કારણ કે “મુરખરાજ” જે વાતાવરણમાં લખાયેલી તે જાતાવરણનું એમણે અચ્છું અમ્મન પોતાની સરળ ભાષામાં આપ્યું છે.

x x x x x

માંડીજીએ લખેલ મુરખરાજ, તથા માનવીની કથા સાથે “આદ્યપલ રહસ્ય” નામનો એક લેખ આ પુસ્તકમાં જોડવામાં આવ્યો છે, એ લેખ તે માંચેન્દ્ર માર્ડિયનના પ્રતિનિધિતે માંડીજીએ આપેલી સુલાકાતના હેવાલ છે. એમાં સાચા અને તાત્ત્વિક મુદ્દા વિશેષ હોવા કારણે એને આ પુસ્તકમાં સ્થાન આપવામાં કશું અપોદ્ય થતું નથી.

એમ વાંચકોને લાગશે એવી અમને સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા છે.

x x x x x

ગાંધી ગ્રંથમાળાના પાંચમા મહત્વકાંતરીકે આ પુસ્તક મુજરાતને ચરણે ધરતાં અમને આનંદ થાય છે.

ગાંધીજી સાહિત્ય મંદિરને અંગે અમારું ગાંધીજી મુદ્રણાલય હવે ગ્રાહ્ય થયેલું હોવાથી ગાંધી ગ્રંથમાળાનો છઠ્ઠો મહત્વકાંતરીકે “શુદ્ધ શિષ્ટ અને રાષ્ટ્રીય” સાહિત્યનાં ખીજાં નાનાં મોટાં અને પ્રતિભાશાળી લેખકોને લાંબાં લખાણોનાં પુસ્તકો આ સાહિત્ય મંદિર તરફથી ડીક બહાર પડી શકશે એમ શ્રદ્ધા છે.

—-1 અમારી એ શ્રદ્ધા ઠશ્ચિર સફળ કરશે એટલું પ્રાર્થા વિરમીશું.

સાહિત્યસેવામિલાપી

વ્યવસ્થાપક

ગાંધીજી સાહિત્ય મંદિર

મૂરખરાજ

અંને

તેના બે ભાઈઓ.

પ્રસ્તાવના.

ટોલસ્ટોયના નામથી આજે જગત અગ્રપથું નથી. મહાન તત્વ-ચિંતક, અને અદ્ભુત લેખક તરીકે તેઓ યુરોપમાં મશહૂર હતા. રશિયાનો એક શ્રીમંત અમારે કુટુંબમાં તેના જન્મ થયો હતો. ઝારની જુલ્મી સત્તાના દોરે નીચે રીખાતી રશિયન પ્રજા છૂટકારો કેવી રીતે મેળવી શકે એ વિષે એમણે પુષ્કળ લખ્યું છે. ઝારની જુલ્મી સત્તાને હઠાવી સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરવા અનેક નાગરિકોને જે અવધુનીય દુઃખો સહન કરતાં તે બેઠા ટોલસ્ટોયનું હૃદય ચીરાવું. સુડીદારોના પંઝામાં સપડાયેલ મજૂર વર્ગના રેસાઈ જતાં જીવન નગરે નિહાળી, અને અને વસ્ત્ર વિના ચિંથરેલાલ બેઠકો કંગાળોના વ્યથે વહી જતાં જીવનને સુધારવાના પ્રયત્નો કરતાં અનેક ઠગવા અનુભવો મેળવી પોતાની જાતનેજ સુધારવાની નિશ્ચય ઉપર તેઓ આવ્યા અને પોતાના જીવનમાં મહાન પરિવર્તનો કર્યા. ખિડકા તરીકે સાહ્યમાં રાહ જીવન ગુજરી

અંગ મહેનતને તેમણે અચૂંક આપ્યું. તેઓ માનતા કે સર્વ પાપ દુઃખનું મૂળ પશુખળ ઉપર નિભાવવામાં આવતી પરકારો છે અને તેથી તેને મૂળથી ઉખેડી નાખવા એમણે ધણી સામ બાપામા લખેલું છે. યુરોપી સંસ્થાની બધી સરકારો એમના લખાણોથી ચાંકા ઉઠી હતી. એમના પવિત્ર અને સાદા જીવનનો રશિયામાં એવો ભારે પ્રભાવ હતો કે એમના અનુયાયીઓને પકડી ઝાંરે મગત કરી હશે, પરંતુ ખુદ ટોલ-સ્ટોયના ઉપર હાથ ઉગામવાની દિગ્મત ઝાંરે કદી પણ ડરી ન હતી. આધુનિક સમયના ખ્રિસ્તીઓ અને તેમના પાસ્ટોર્સો દ્વારા સત્ય શિક્ષણથી કેટલા વેગળા રહેલા છે તે નિહરનાથી ખ્રિસ્તીઓ સામે તેમણે મૂક્યું છે. દ્વારના દરમિયાન પ્રમાણે જ ન ખ્રિસ્તીઓ પોતાનું જીવન જીવે તો જમનમાં મચી રહેલા દુઃખદ કાલાવડા ગાંત થઈ મળેલા પૃથ્વી-માંજ સ્વર્ગને ઉતારે. એક ખરા ખ્રિસ્તી તરીકેન જીવન જીવી બાપા ટોલસ્ટોયે કબાલ કરેલી છે. તેઓ જ લખતા તે જીવનમાં ઉદ્ધારના અને તેથીજ તેમના લખાણની મહત્તા હતી.

દુકાં સરખી વાર્તામાં અત્યંત સાદા અને સરળ ભાષામાં ઉચ્ચ સિદ્ધાંતો અને ભાવનાઓ તેઓએ એવી સુદર રીતે ગૂંથી બંધત કર્યા છે કે નાનાં બાળકોના હાથમાં પણ તે વાર્તાઓ વિના સંકેતો મૂકી સકાય અને તેઓ આનંદ તથા દુઃખ એક સરખાં સુદી શકે, એવી અનેક દુકાં વાર્તાઓ ટોલસ્ટોયે લખેલી છે જેમાંની *Itan the Fool*. "મૂઝખાન" અને તેના બહુમાં એ એક વાનગી છે.

આ વાર્તાનું અંગ્રેજીમાંથી બાષ્પાંતર મહાત્મા ગાંધીજી જોડાનીસ-
બગમાં ટોલરોય ફામમાં રહેતા હતા ત્યારે તેમણે ક્યું હતું. મોરનાં
દડાંને ઓતરવાં શાં હોય ?

દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદો બાઇબો મહાત્માજીની સરદારી હેઠળ
મત્તામહાત્માની જાડન યુનીયન સરકાર સાથે લડી રહ્યા હતા. અનેક હિંદો-
ઓ વારંવાર જેલ જતા હતા. અનેક કુટુંબોનું પાલન કરનારાઓ કેદમાં
જઈને વિરાજતા હતા ત્યારે તેમનાં સ્ત્રી, છોકરાં, વિગેરેનું પાલન કર-
વાનું પણ ત્યાંના બાઇબોએજ માથે ઉઠાવી લીધું હતું. એવા અનેક
કુટુંબોને નિભાવવા માસિક સેકેડો પાઉન્ડ ખર્ચ આવતું. લડત થતાં
પોલીસથી લંબાય તો ફરિયાદ પેસા પણ ખુદી ગય એટલે જે કુટુંબ
ને પાળનાર પણ કેદમાં ગયા હોય તેવાં કુટુંબોને એકજ સ્થળે સાથે
રાખવાં કે જોઈ તેમને નિભાવતાં ખર્ચ ઓછો થાય. એવો વિચાર
મહાત્માજીને આવવાથી મી. કેલનએકે (મહાત્માજીના એક જર્મન
પરમ ભક્ત) ૧૨૦૦ વીંધાનું એક મોટું ખેતર ખરીદી લીધું અને
સત્યાગ્રહી કુટુંબોને મફત વાપરવા આપી દીધું. મી. કેલનએકે ટોલ-
રોયના અનુયાયી હતા અને તેથી જ ખેતરનું નામ 'ટોલરોય ફામ'
એવું આપવામાં આવ્યું. મહાત્માજી સાથે અનેક કુટુંબો આ ખેતરમાં
આવીને વસ્યાં. બધાં એકજ રસોડે જમતાં. અંબ મહેનત, સાદું જીવન,
અને ઉચ્ચ વિચારો આ સર્વ ત્યાં રહેનારાઓ કેળવતા. કુટુંબોને રહેવા
માટે જે મકાનો બાંધવામાં આવ્યા હતાં તે સર્વ સત્યાગ્રહી કેદમાં જઈ

આવેલા બાહ્યોએ જાન્યેનું તથા બાંધ્યાં લેતા. અનેક સત્યાગ્રહીઓ કેદમાંથી છુટીને આવ્યાં અનેકમાં રહેલા આવતા. અને અહિં તે સર્વ કામકાજ પોતપોતાની ભેગે કરવાનું. જમીન ખાદવી, ફળના ખડોને સમારણાં, ફળ તોડી વેચવાં, રસોઈ કરવી, વિગેરે અનેક કામો સત્યાગ્રહીઓને જાણે કરવાના હતાં. એથી મસ્કરીમાં કેટલાકોએ એ ખેતરને 'મહાભાઈનું કેદખાનું' એ નામ આપ્યું હતું. From the Fool એ પુસ્તકનું ભાષાંતર મહાભાઈ કરતા સારે ત્યાં રહેનાર નવને એ વાંચી સંભળાવતા. એ વાર્તામાં મરખરાજતી માંથી નામે એક ખેડૂતી મુગી ખેડવાનું પાત્ર આવે છે. તે મરખરાજ સાથે રહેતી, ઘરનું કામ કરતી, અને ખેતરમાં કામ કરવા જતી. ઘરમાં જે કાંઈ જમવા આવે તેના તે પ્રથમ હાથ તપાસી જતી અને ખેતીનું કામ કરતાં જતા હાથમાં આવેલું કાંઈ હોય તેને પ્રથમ જમવા ખેસાડતી. જતા હાથ સુવાળા હોય તેને હેઠા જમાડતી. ટોલરટોય હાર્મમાં મહાભાઈની દેખરેખ નીચે રસોડું ચાલતું અને તેઓ જાણે સર્વને પીરસતા. જતા હાથમાં કામ કરતાં આવેલું પક્ષાં હોય તેઓ પહેલા જઈ મહાભાઈને આટળાવતા, અને પોતાના વાસણમાં પહેલું પીરસાવે. હાકરાઓ સહ આ ગમ્મતમાં રસાવેક આમ કોનાં અને જમવાનો સમય થાય ત્યારે સર્વ પોતપોતાના હાથ તપાસી જતા થાય. પાંચી નિર્દોષ ગમ્મત જમવાના સમયે ટોલરટોય હાર્મમાં થઈ રહેતી.

આ વાર્તા વિષે પ્રસ્તાવનામાં આસ હિંદોએ શ્રી કાંચકના રસમાં

ભંચ નાખવો એ સીક નથી નાનતું. શરૂથી અંત સુધી વાર્તામાં અપૂર્વ રસ જામી રહેલા છે. મડીલાન, હરકરવાદ, જન મહેનત વિગેરે ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ સિદ્ધાંતોને અત્યંત મરગનાથી સચોટ રીતે અને રમૂજ ભાષામાં એવી તો સુંદર રીતે આ વાર્તામાં કનારેલી છે કે નાનાં બાળકોને પણ આનંદ પ્રાપ્ત થાય.

જે સમયે ભારતની પ્રજા સ્વતંત્રતાની ઝંખના માટે અમલકારતા ધર્મયુદ્ધમાં ઉતરેલાં છે, તે સમયે લેખકો, પત્રકારો. અને ખુબતક વેચનારાઓએ ઉચ્ચ જ્ઞાનનું સાહિત્યનું પ્રગ્નજનો પામે મૂકવું જોઈએ. ગાંધીજી સાહિત્ય મંદિર તુરંથી એવી જ્ઞાનનું સાહિત્ય પ્રસિદ્ધ કરવાનો પ્રયાસ થાય છે તે જાણ્ય છે. આ વાર્તા અત્ર કૃત્રી આ મંદિર તુરંથી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી છે તે ખુશ થઈ જોવું છે. અને તેના સાક્ષરો ધન્યવાદનું પાત્ર છે.

એ. પાંગેજી ખંડુભાઈ દેશાઈ.

1. 2. 3.

4.

5.

6.

7.

મૂરખરાજ અને તેના બે ભાઈઓ.

લેખક :- મહાત્મા મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી.

પ્રકરણ ૧ લું.

એક સમયે કાંઈ એક દેશમાં એક પૈસાદાર ખેડુત રહેતો હતો. તેને ત્રણ દીકરા હતા. તેમાંના એકનું નામ મૂરખરાજ, બીજાનું નામ ધનવંતરી અને ત્રીજાનું નામ સમશેરખડાદુર હતું. તેને મોંઘી કરીને એક દીકરી હતી. તે બહેરી અને મુંગી હતી. બાઈ મોંઘી હૂનેશાં કુંવારી રહી હતી. સમશેરખડાદુર લડાઈઓમાં જે દરખા રાજની ચાકરી કરવા જતો; ધનવંતરી વેપારમાં શુધાયલો, અને મૂરખરાજ પોતાની બહેતની પેઠે ઘેરજ રહ્યો. તે ખેતરમાં કામ કરતો અને કામમાં ને કામમાં તેની પીઠ પણ વળી ગયેલી હતી.

સમશેરબહાદુર લડાઈમાં એકઠો હોવાથી દરબજામાં ગઈએ અને તેણે પૈસો પણ ઠીક એકઠો કર્યો. તે એક મોટા ગૃહસ્થની છોકરીને પરણ્યો. જો કે તેનો પગાર મોટો હતો, અને તેણે જાગીરા પણ ઠીક લીધેલી હતી, છતાં ઉધાર પાસ હંમેશાં વધી જતી હતી; ધણી જે ક્રમાતો તેના કરતાં તેની ઓરત વધારે પૈસો ઉઠાવતી, તેથી હંમેશાં આ કુટુંબને પૈસાની ભીડ રહેતી. આમ થવાથી સમશેર બહાદુર પોતાની જાગીરની આવક ઉધરાવવા નીકળ્યો, ત્યારે તેના વહીવટદારે જવાળા દીધા: “ભાઈ સાહેબ, આપણને આવક જોશું કંઈ રહ્યું નથી. આપણને નથી ઢોર, નથી હથીઆર, નથી ઘોડા, કે ગાય; હળ સરખુંએ નથી. જો આ બધું અપાવો તો આપણને આવક થાય ખરી.”...

આ સાંભળી સમશેરબહાદુર પોતાના ગામની પાસે ગયો અને કહ્યું: “બાપા, તમારી પાસે ધન ઠીક છે. મને તેનો લાભ હજી સુધી મળ્યો નથી. તેમાંથી ત્રીજો દિવસો મને મળે તો હું મારી જાગીરમાં સુધારો કરું.” એવો બોલ્યો, “તું કરમી દીકરો જાણાય છે. મારા ઘરમાં તો તું એક પુટી બદામે નથી લાવ્યો, તોપણ તારો ભાગ તને કેમ મળે? તું એટલો વિચાર પણ નથી કરતો કે તને હું કંઈ આપું તો પેલા મૂર્ખાને અને મોંઘીને અન્યાય થાય.” સમશેરબહાદુર બોલ્યો: “બાપા તમે એમ શું કહો છો? મૂર્ખો તો નામ તેવા ગુણ ધરાવે છે, અને મોંઘી તો કુંવારી ને કુંવારી! હવે બહુ મોટી થવા આવી. વળી બહેરી અને મુંગી! આ એને તે કેટલાક પૈશ્વિયા જોઈશે?”

ભાપ બોલ્યો: “ ઠીક છે ત્યારે આપણું મૂખાને પૂછીએ.”
પૂછપરત થતાં મૂરખરાજ બોલ્યો: “ સમશેરબહાદુર ઠીક કંઈ
છે. ભલે એને હિસ્સા આપો.” એટલે સમશેરબહાદુર આપની
મીઠતમાંથી પાતાની હિસ્સો લઈ ગયો, અને પાછી બાઢ-
શાહની નોકરી શરૂ કરી.

ધનવંતરીએ વેપાર તો ઠીક જ માંડ્યો. પણ તેને વહુ
મળેલી તે મોંઘી પડી. એક કારથી ધનવંતરી કમાય અને
બીજી તરફની તેની વહુ મોજશોખમાં અને વટવહેવારમાં
કમાણી કરતાં વધારે વાપરે; તેથી ધનવંતરીએ પણ આપની
પાસે જઈ સમશેરબહાદુરની જેમ પોતાના હિસ્સાની
માંગણી કરી.

બુદ્ધાએ જવાબ આપ્યો: “ દીકરા, તું ધરમાં તો કાંઈ
લોખંડો નથી. તારા ભાઈ મૂખાએ મહેનત કરી કરીને તેનો
ખરડોએ ભાંગી નાંખ્યો છે. તને આપીને હું મૂખાને અને
મોંઘીને કેમ ગેરઈન્સાફ આપું ? ”

ધનવંતરી બોલ્યો: “ મુખો તો ખરેખર મુખોજ છે. તે
તો પરણવાનોએ નથી. તેને કોણ છોકરી આપશે ? અને મોં-
ઘીને તો ખાવું પીવું મળ્યું એટલે વાહ, વાહ.” પછી પોતાના
ભાઈ તરફ બેઠેલ ધનવંતરી બોલ્યો: “ મુખા, મને દાણામાંથી
અરધોઅરધ નહિ આપે ? હજી વગેરે હું માંગતો નથી, અને
વનવરમાંથી માત્ર પેલો કાળો દોરો આપે એટલે થયું.
તેને તું હજીમાં તો નાંખી શકે એમ નથી.”

મુખાને ટાંકીને જવાબ દીધો: “ ભલે ભાઈ, તું એમ

સાજી થતો હોય, તો લઈ જા, હું વળી લેવા બદલામાં વધારે મહેનત કરી લઈશ.”

આમ ધનવંતરી પણ ભાગ લઈ ગયો. મૂરખરાજ ખેતરમાં પુષ્કળ કામ કરતો. બહેરી બહેન અને એટલી મદદ કરતી બાપ અને મા તો ઘરડાં થયાં હતાં, એટલે ખર્ચ જેવાં ધનવંતરી અને સમશેરબહાદુરને આપવા જેટલું ઘરમાં રહેલું નહતું. હવે મૂરખરાજની પાસે તો એક ઘરડી ઘોડી રહી. તેની પામેથી લેવાય એટલું કામ લઈને આખો દહાડો ખેતરમાં મચ્યા રહેતો અને જેમ તેમ કરી માઆપનું, બહેનનું અને પાતાનું ભરણપોષણ કરતો.

પ્રકરણ ૨ જી.

ભાગ પડ્યા અને ભાઈઓ ન લાડ્યા એ સત્તાનને બહુ વન્નમું લાગ્યું. તેણે તેના ત્રણ ગુલામોને બોલાવ્યા અને બોલ્યા: “પેલા ગામમાં મુર્ખો ને તેના બે ભાઈઓ વસે છે. દુનિઆના સાધારણ તીવાજ પ્રમાણે તો તેઓએ ભાગલા પાડતાં લઢવું જોઈતું હતું. તેને બદલે તેઓ સંપીને રહે છે. આનું કારણ પેલા મુર્ખાની મુર્ખાઈ સિવાય બીજું કંઈ નથી. તેણે આપણું કામ બગાડ્યું છે. હવે તમે ત્રણ જણાઓ ત્રણ

ભાઈની પાસે જાયો અને તેઓને એકબીજા આમે એવા ચડાવો કે તેમની વચ્ચે લોહીની નદી ચાલે ત્યાં લગી લડે. બોલો, આ કામ તમારાથી બનશે કે નહિ ? ”

તેઓ બોલ્યા “હાં ચાલે, કેમ નહિ, બને.” સંતાને પૂછ્યું : “કહો, તમે કેમ શરૂઆત કરશો ? ”

ગુલામોએ જવાબ આપ્યો : “એ તો સહેલ છે. પ્રથમ તો આમે તેઓને પાયમાલ કરીશું, અને જ્યારે એકેકના ઘરમાં સુકી રાટલીનો ટુકડો ગરબો પગ નહિ હોય, એટલે તેઓ ભેગા થાય એમ યુક્તિ કરશું. કોઈ પછી કેમ તેઓ અરસપરસ વેર વિના રહી શકવાના ? ”

સંતાને બોલ્યો : “શાઆશ, તમે તમારું કામ બરોબર સમજના જણાઓ છો. હવે જાયો, અને તેઓના કાન બરોબર ભાંભેર્યા વિના હરગીજ પાછા ન ફરશો. જો આવ્યા તો જીવતાં તમારી આમડી ઉખેડીશ.”

પછી ત્રણે ગુલામો નીકળી પડ્યા, અને કાણે કયાં જવું, એ વિચારવા લાગ્યા. કામ કરતાં સ્વદ વધ્યો; દરેકને સહેલામાં સહેલું કામ બેઠતું હતું. છંપટે તેઓએ ચીઠી નાંખી, અને જેને ભાગે જે ભાઈ આવ્યો તેને ભક્ષેરવા તે તે ગુલામ ચાલી નીકળ્યો. વળી તેઓએ એવો પણ ઠરાવ કર્યો કે જેનું કામ વહેલું ફતેહમંદ નીવડે તેણે ખીજાઓની મદદે જવું. અને વખતો વખત અમુક જગ્યાએ મસલત કરવા એકઠા થવાનો પણ ઠરાવ કર્યો.

કેટલોક વખત વીત્યા પછી નીમેલ જગ્યાએ ત્રણે ગુલામો એકઠા થયા. નીમેલી જગ્યા તે સમજાવે પાસેનો પીપળો

હતો.

પહેલાં ગુલામે કહ્યું સમશેરબહાદુરની પાસે હું તો ઠીક ફાવ્યો છું. તે એના બાપને ત્યાં આવતી કાલે જશે.”

તેના ગોઠીઆઓએ પૂછ્યું: “એ તું કેમ કરી શક્યો?”

પહેલા ગુલામે જવાબ દીધો: “મેં સમશેરબહાદુરને એટલો તો ચઢાવ્યો કે તેણે આખી દુનીઆ જીતી લેવાનું ખીટું બાદશાહ આગળ ઝડપ્યું. આ ઉપરથી બાદશાહે સમશેરબહાદુરને ઉત્તરના મુલક જીતવાનું ફરમાવ્યું. સમશેરબહાદુર રહે ચઢ્યો. પહેલીજ રાત્રે તેના દારૂના નેં ભેજ મેળાવ્યો અને ઉત્તરના રાજાને તો ખુબ લડવૈયા બનાવી આપ્યા. લશ્કર જોતાંજ સમશેરના લડવૈયા ખીલા. સમશેરે તોપ ચલાવવા હુકમ કર્યો, પણ તોપ શાળી આવે? દારૂનાં તો પંદાઅં પુણ્ડળ ભેજ નાંખેલો. સમશેરના સીપાઈ ઘેટાંની માફ નાહા, અને ઉત્તરના રાજાએ તેઓની પાછળ પડી કનલ ચલાવી, સમશેરની નામોશી થઈ. તેની જગીર બધી છીનવી લીધી છે, અને આવતી કાલે તેને તોપે ચઢાવવાનો હુકમ છે. હવે મારે એકજ દહાડાનું કામ રહ્યું છે. તેને હું કેદખાનામાંથી ભગાડી મૂકીશ, એટલે તે તેના બાપને ત્યાં ફોડી જશે. આવતી કાલે હું છુટો થઈશ. એટલે જેને મદદ જોઈએ તે માંગજો.”

પછી ખીજો ગુલામ બોલ્યો: “ધનવંતરી મારા દાવમાં ઠીક આવી ગયો છે. મારે કોઈની મદદ નહિ ખરે. ધનાભાઈથી અઠવાડીઉં થોભાય તેમ લાગતું નથી. પહેલાં તો મેં એવી સુજ્ઞા કરી કે તે ખાઈ પીને ખૂબ હજપુટ થાય, અને લોભીઆ પણ ખૂબ બને. તેનો લોભ તો એવો વધ્યો કે બધી વસ્તુ પો-

તાની કરી લેવાનું તેને મન થયું. અખુટ માલ પોતાની વખા-
રમાં ભરવામાં પોતાનો પૈસા તેણે પાણી જેમ રેડ્યો છે. હજુ
એ તે ભરતો જાય છે. હું તો તેને ઉછીના પૈસા લેવા પડે છે.
તેનું કરજ તો તેની ઉપર અર્પના ભારા થઈ પડ્યું છે.
તેમાંથી છુટવાની તે આશાજ ન રાખે. એક અડવાડીઆમાં
તેને હુંડીઓ ભરવી પડશે. તેનો માલ બધા હું સડાવી મુકીશ.
પછી તો તેને તેના બાપને ત્યાં ગયેજ છુટકો છે.”

હવે બન્ને જણે મુર્ખાવાળા ગુલામને પુછ્યું: “કેમ
ભાઈબંધ, તારું કામ કેમ ચાલે છે?” ત્રીજાએ જવાબ દીધો:
“મહારા કામનું ન પુછો. હું તો મુવો પડ્યો છું. પહેલાં તો મેં
મુર્ખાની છાશને એવા કાટ ચઢાવ્યો, કે પીતાંજ પેટમાં સ-
ખત દુરદ થાય પછી તેની જમીન સુકવીને પથરા જેવી કઠણ
કરી નાખી, કે જેથી કાદાણીના ઘા કરતાં તેના હાથ પણ ખ-
ખડી જાય. આટલું કર્યા પછી મારી ઉમેદ એવી હતી કે મુર્ખો
ખેડી નહિ શકે પણ તેણે તો ખેડવાનું અને ચાસ પાડવાનું
છોડ્યુંજ નહિ. પેટમાં પ્રણએ દુરદ થાય, છતાં મુર્ખો હજી
છોડેજ નહિ. એટલે મેં તેનું હજી ભાંગ્યું. મુર્ખો તો ઘેર દોડી
ગયા, ખીન્નું હજી લાગ્યો અને વળી ખેડ શરૂ કરી. એટલે હું
જમીનની નીચે પેઠા, હજીના દાંતો ગાડ્યા. મુર્ખાએ તો દાંત
કચડીને, વાંકા વળીને એટલું તો ભેર કર્યું કે મારા હાથપણ
ધપાઈ ગયા. તેણે તો લગભગ આખું ખેતર ખેડી કાઢ્યું છે.
માત્ર એક નાનકડો ચાસ બાકી છે. હવે તો તમે ખેડ મારી
મદદે આવો અને આપણે મુર્ખાને પછાડીએ તો ઠીક, નહિ
તો આપણી બધી મહેનત ફાકટમાં જશે. મુર્ખો જો ખેતરમાં

મમ્મયો રહેશે તો તે ગોમાં ખરેખરે ભૂખમરો દાખલ નહિ જ થાય. તે એકલો પાતાના બન્ને બાઈનું પાષણ કરશે.”

સમશેરબહાદુરવાળો ગુલામ ખીજે દહાડે છુટો થવાની આશા રાખતો હતો. એટલે તેણે તેજ દહાડે મદદ કરવાનું વચન આપ્યું. અને ત્રણ ગુલામ પાછા કામે ચાલ્યા.

પ્રકરણ ૩ નું

મૂરખરાજે એક નાનકડા ટુકડા સીવાય બધી જમીન ખેડી નાંખી હતી, અને હવે તે ટુકડો પૂરો કરવા આગ્યો હતો. તેના પેટમાં દરદ હતું, છતાં ખેડ તો કરતી જ નોંધ્યે એમ તેને લાગ્યું, તેથી હળ જોડ્યું અને કામ શરૂ કર્યું. એક ફેરો તો પૂરો કર્યો અને હળ પાછું વાળ્યું ત્યારે કેમ જાણે સખત મુળીયામાં ભરાઈ ન ગયું હોય એમ તેને લાગ્યું. પરંતુ જો તો પેલો ગુલામ હતો, તેણે પાતાના પગ અંદર ભરાવી દીધા હતા, અને હળને ખેંચી રાખવા માંગતો હતો.

મૂરખરાજે વિચાર્યું “આતે કેવું અભયજ નેહું મુળીયું

તો ક્યાંય દેખાતું નથી. પરંતુ પેણુ હોવાનું જોઈએ.” એમ કહી મૂરખરાજે હાથ ઉઠાવી નાંખી આમ તેમ ફેરવ્યા. અને જે હાથમાં આવ્યું તે પડીને પોંચી કહાડ્યું. એ મુળીયાની માફક કાશું લાગતું હતું, પણ તેના હાથમાં તે તરફ હતું. એ તો પેણુ જ નામજ તો. મૂરખરાજ તેને હુળની ઉપર ફેંકવા જતો હતો તે પામાં ગુલામ બોલી ઉઠ્યો. “મને ઇજા ન કરશો. હું તમને જે કહેશો તે તમારે સાંજ કરીશ.”

મૂરખરાજે પ્રાર્થુ. “તુ મારે સાંજ શું કરી શકે છે?”

ગુલામે જવાબ આપ્યો, “જે તમે કહો તે.”

મૂરખરાજે સાથું બજવાળીને કહ્યું: “મારા પેટમાં હું જોઈ છે તે તુ મટાડી શકે ખરા?”

ગુલામે જવાબ આપ્યું: “એ હું કરી શકું છું.”

મૂરખરાજે જવાબ દીધો: “ત્યારે કર.”

ગુલામે વાંડ: વૈળી પાતાના પંજથી ખોતરીને ત્રણ પાંખડીવાળું એક મુળીયું પોંચી કાઢ્યું અને તે મૂરખરાજને આપ્યું.

ગુલામે કહ્યું: “આ મુળીયાની એક પાંખડી જે માણસ જળી જાય તેને ગમે તે દરદ હોય તે મરે છે.”

મૂરખરાજે મુળીયાની એક પાંખડી લીધી. તુરતજ તેનું દરદ શાંત પડ્યું.

ગુલામે કહ્યું: હવે મને જવા દો. હું ધરતી માંહે સરી જઈશ અને કદિ ગાછો આવીશ નહિ.”

મૂરખરાજ બોલ્યો: “ભલે જા, ઇશ્વર સહાય તારી

સાથે રહેજો. ”

મૂરખનાજે જેવું ઇશ્વરતું નામ લીધું કે તુરંતજ જેમ પાણીમાં ફેંકેલો પથરો તળીએ જઈ ગેમં, તેમ ગુલામ ધરતી માંહે પેડા ગળે તેમાં માત્ર આડાજ દેખાના રહ્યો.

મૂરખનાજે મુળીઆની ખીજ બે પાંખડી પાનાની પાઘડીમાં ખોરી દીધી, અને પાછું હળ ફાંકવા માંડ્યું. ખેતી પૂરી કરીને ઘેર ગયો. ઘોડાને છાત્રીને પાતે શુપરીમાં દાખલ થાય છે તો સમશેરખડાદુર અને તેની વહુને વાળુ કરતાં બેઘાં. સમશેરની જાગીર જમ થઈ હતી. અને તે સુશીખતે કદખાનામાંથી બાગીને દુધે પાતાના આપની સાથે રહેવા દોડી આવ્યા હતા.

સમશેરે મુખાને દીઠા, ને જણાવ્યું: “હું તારી સાથે રહેવ. આવ્યા છું. ગાને અને મારી વહુને બ્યાસુધી મને ખીજ નોકરી ન મળે ત્યાંસુધી ખવડાવીશ ને?”

મુખો બોલ્યા: “સલે તમે મારી સાથે રહેજો.”

પણ જ્યારે મુરખો પાટલા પર બેસવા જતો હતો, ત્યારે સમશેરની આંતે તો તેની વાસ ન ગમી; પાતાના પતિ પાસે જઈ બોલી ઉઠી: “હું કંઈ એક ગંદા ખેડુતની સાથે માફ વાળુ કરવાની નથી.” એટલે સમશેર મુખા તરફ બેઠા બોલ્યા, “મારી સ્ત્રી કંઈ છે કે તું તો વાસ મારે છે. મને લાગે છે કે તું બહાર બેસીને જમે તો સાફ.”

મુખાએ જવાબ દીધો: “બહુ સાફ. નહિ તો પણ મારે ઘોડાને બેગાણુ દેવા બહાર જલુંજ પડત.”

પાછી મુખો પાતાના કપડા અને થાટા રોટલો લઈને
ખહાર ગયા.

પ્રકરણ ૪ થું.

નમશેરવાળા ગુલામે પાતાનું કામ પૂરું કર્યું એટલે
અંગાઉ કરેલા ડરાવ મુજબ મુખોવાળા ગુલામેને મદદ કરવા
આવી પહોંચ્યા. તો, ખેતર ઉપર આવીને આમોન ખુબ
ભેયું, પણ પાતાના લાઈખંધને ન હીડા. માત્ર એક ખાડોજ
ભેવામાં આવ્યો.

તેણે વિચાર્યું, “આ તો ચોખ્ખું દેખાય છે કે મારા ભાઈ
ખૂધ ઉપર કંઈક આકૃત આવેલી હાની ભેઈએ. હું હવે તેની
જગ્યા લઉં. મુખોએ ખેતર તો પૂરું કર્યું, હવે તો તેને વાડીમાં
હંફાવેલા ભેઈશે.”

વાડીમાં ગુલામે પાછીથી મુખોની જાહેર બીની કરી
મૂંડી અને મોટું પ્ર આંવેલું તેથી ઉપર કાઢવ પથરાયેલા
હતા. મુખો સવાર પડતાં હાતરડાની પાર કાઢીને ઘાસ કાપવા
આદ્યો. તેણે કામ શરૂ કર્યું પણ એક બે વાર હાતરડું ચલાવ્યું

તેવામાં તેની ધાર વળી ગઈ, અને હાતરડું જરાએ ચાલે નહિ. મુર્ખો તોએ મંડ્યો રહ્યો. પાત્ર જ્યારે દારડું ન ચાલ્યું ત્યારે મનમાં ખોલી ઉઠ્યો “આમ કાંઈ વળનારું નથી. હું ઘેર બેઠું, ધાર કાઢવાનાં હુથીયાર લઈ આવું ચીં સાથે ટુકડો. રાંટલા પણ લાવું, એક અડવાડીયું બાથ તો પાત્ર શું થયું ? ઘાસ તો કાપ્યેજ છુટકો છે.”

શુભામ આ ચાંબળી રહ્યો ને મનમાં ગપતી ઉડ્યો “ મુર્ખો ચીકટ માણસ છે. મારાથી આગ તો તેને નહિ, પહોંતી વળાય હવે ખીજી યુદ્ધિત રજાની પડતો.”

મુર્ખો પાછો ફર્યો. હાતરડાની ધાર કાઢી અને ઘાસ કાપવું શરૂ કર્યું. શુભાએ ઘાસના પેટીને દાતરડાની આગળ પકડવા માંડી. આથી મુર્ખાને મનમાં તે પાત્રજ પડી. પણ જ્યાં બહુ ભેજ હતો, તે નાના ટુકડા જિવાગ ગયો ભાગ તેણે પૂરો કર્યો. હવે શુભામ કાદવમાં પેડો અને મનની સાથે નિશ્ચય કર્યો કે પોતાના પંજા કપાય તો બેડો, પણ મુર્ખાને ત્યાં તો ઘાસ કાપવા નજર દેવું.

મુર્ખો ત્યાં પહોંચ્યો. ઘાસ આડું હતું તો પાત્ર હાતરડું ચલાવતાં બહુ મહેનત પડતી હતી. આથી મુર્ખો બહુ ગુસ્સે થયો અને પોતાનું બધું જોર વાપરીને હાતરડું ચલાવવા લાગ્યો. શુભામ પાછો પડ્યો. મુર્ખાના જોરની આગળ તેનું કંઈ વળ્યું નહિ. એટલે તે ઝાડીમાં બરાઈ ગયો. મુર્ખાએ હાતરડું ઉગામ્યું તે ઝાડીમાં બરાઈ અને શુભામની ચરધી પુંછડી કપાઈ, મુર્ખાએ કાપવાનું પૂરું કર્યું. માંધીએ ઘાસ એકડું કર્યું અને

મુખો પોતે બાજરી લગુચા ચાલ્યો. પાણુ અરધ પુછડીઓ ગુ લામ ત્યાં પહોંચો પહોંચી ગયો હતો. તેણે બાજરીને એવી તાલતમાં કરી હતી કે મુખોનું હાલતું ડાઘામા ડાઘા ન આવે. મુખો ઘેર દોડી જઈને ખીબું હાથીઆર લાવ્યો, અને બાજરી પૂરી કરી નાંખી.

મુખે પિચાર કર્યો. “હવે હું ખીબા ભાગ ઉપર જાઉં.”

અરધ પુછડીઓએ આ સાંભળ્યું અને મનમાં વિચાર્યું: “વારમાં ને બાજરીના તો મુખોને ન ખાંચ્યાયું; હવે જાઉં છું, આમાં શું શાય છે!”

ખીબા નવારે મુખો બાજરી વહોડો વધે પહોંચેલા દોવાથી અરધ પુછડીઓ પહોંચી તેના પહોંચેલાં મુખે પોતાનું કામ પુરું કર્યું. હતું. અરધ પુછડીઓ ગભરાયો અને ખીબાયો. તેણે કહ્યું: “મુખોએ તો મને બંધે દેરાવ્યો અને થકાવ્યો. આંતો ખરેખર મુખોજ મુખોને કંઈ શીંગડાં હોય? એવકુદ પુરું મુતો પાણુ નથી. એને તે કેમ પહોંચી વળાય? હવે તો હું દાણાના ઢગલામાં પેસી જાઉં અને બંધા સરવી દઉં.”

આમ વિચારી અરધ પુછડીઓ દાણાના ઢગલામાં પેડો, દાણા ગાંડવા લાગ્યા. તે દાણાને તેણે ગરમ કર્યા તેથી પોતાને પણ ગરમી છુટી તેથી તેમાં ઉચ્છી ગયો.

મુખો મોંઘીની સાથે ઘોડી જોડીને ચાલ્યો. દાણા ગાડાનાં નાંખવા લાગ્યો. બે ઝપાટા પૂરા કર્યા અને ત્રીજી વખત ખરવાને બંધ છે તો દાંતડા અરધ પુછડીઓની પીઠમાં ગરી ગયો. ઉંચકે છે તો દાંતલા ઉપર તેણે અરધ પુછડીઓને તરફડતો ને

નીકળી પડવાનો પ્રયત્ન કરતો દીઠો.

તેને જોઈને મુર્ખો બોલી ઉઠ્યો “ અર ન-યા ! પાછો તું આવ્યો કે ! ”

અરબ પુછડીઆએ કહ્યું : “ હું તે નહિ. પેલો તો મારો ભાઈ હતો, હું તો તારા ભાઈ સમજારની પ્રેરે હતો. ”

મુર્ખો કહે : “ ભલે, તુ ગમે તે હોય. તારી પણ એજ વલે થશે. ” એમ કહીને મુર્ખો તેને ગડીની સાથે અફાળવા જતો હતો તેટલામાં તેણે કહ્યું : “ મને તમે જવા દો, હું ફરી નહિ આવું અને તમે જે કહો તે કરો. ”

મુર્ખાએ પુછ્યું : “ તુ શું કરી શકે છે ? ” ગુલામે જવાબ દીધો “ તમે કહો તેમાંથી હું સીપાઈ બન્યાની શકું છું. ”

મુર્ખો કહ્યું : “ તે મારે શું કામના ? ” ગુલામે કહ્યું : “ તમે જે ચાહો તે તેની પાસે કરાવી શકે છો. ”

મુરખે પૂછ્યું : “ તેઓ ગાઈ શકે પણ ? ”

ગુલામ કહે : “ હા. ”

મુરખે કહ્યું : “ ભલે ત્યારે થોડા બનાવ. ” ગુલામે પકડી કેટલાંક બાજરાનાં ડુંડાં લીધાં અને પાતાનું લાથે બછાલીને જણાવ્યું : “ આમ તેને પછાડો અને હુકમ કરો એટલે ડુંડાં-માંથી સીપાઈ પેદા થશે. ”

મુર્ખાએ તેમ કર્યું અને ડુંડાના સીપાઈ બન્યા. તેમાં એક નગારચી અને શંખ પુકનારો પણ હતા. આને જોઈ મુર્ખાએ હસી દીધું અને કહ્યું : “ વાહ ! આતો ઢીક છે. છાડીઓ તમારો જોઈ રાજ થશે. ”

અરધ પુછડીનાએ કહ્યું: “હવે મને જવાની પરવાનગી આપો.”

મુર્ખાએ કહ્યું: “અગ નહિ જવાય. ખાજરીના કુંડાના સીપાઈ બનાવુ ને રોજે આધા પડે. મારે તો કુંડાના બનાવવા છે. સીપાઈમાંથી પાણી કુંડાં કેમ બનાવવા એ પણ તારે શીખવાડવું જોઈએ.” મુર્ખા અરધ પુછડીનાએ સીપાઈના કુંડાં બનાવવાની રીત પાજરી બધી, અને જવાની રજા માંગી.

મુર્ખાએ રોજે ના આપી, અને અગાઉ જેમ કહ્યું: “ઈશ્વર તારી ન પેગાડે દેજો.” મુર્ખાએ ઈશ્વરનું નામ લીધું તેવોજ અરધ પુછડીના ગુલામ તેના ભાઈબધની માફક જમીનમાં પડે. અગે પાણી આડેજ જોવાનો રહ્યો.

હવે મુર્ખા ઘેર આવે છે તો તેના ભાઈ ધનવંતરી અને તેની વહુને જોયાં. બન્ને બાળુ કરતાં હતાં. ધનવંતરીથી તેનું કશું ચુકવી શકાયું નહોતું. લેણદારોની પાસેથી ભાગીને આપને ઘેર રહેવા આવેજો હતો. મુર્ખાને જોઈને તેણે કહ્યું: “ભાઈ હું પાણી તારા શર કરી શકું ત્યાં લગી મને અને મારી સ્ત્રીને તારે ત્યાં જોવા દેજો.”

મુર્ખાએ જવાબ દીધો: “ભૂલે સુખેથી રહો.”

પછી મુર્ખા કુંડાં ઉતારી જમવા બેઠો, ધનવંતરીની વહુ બોલી ઉઠી: “મુર્ખા તો પસીનાથી ભીંજાઈ જાય છે. તેની પડખે બેસી આપણું કમ જમીએ?” તેથી ધનવંતરીએ તેને બહાર જઈ ખાવા કહ્યું.

મુર્ખા કહે “તો બહાર ઠીક વાત છે, મારે હજી બહુ કામ પણ છે.” એમ બોલી બેઠો રોટલો લઈ બહાર ગયો.

મહેનત સફળ થઇ. હરો તે ખીજા આડ તરફ ગયો, અને પછી ત્રીજા ઉપર. બધામાં પુષ્કળ મહેનત પડી.

મુખાની ઉમેદ તો એવી હતી કે સાંજ પડતાં પચાસેક નાનાં આડ કાપી લઈશ. પણ તેટલા વખતમાં તેણે તો ભાગ્યેજ છ કાપ્યાં. તે ખૂબ થાક્યો હતો અને તેના પસીનાની વરાળ એટલામાં ફેલાઈ રહેલી છતાં તેણે તો કામ છોડ્યું નહિ. તે ખીજું આડ કાપવા ગયો પણ તેની પીઠ એટલી બધી દુઃખવા લાગી કે તે ઉભો રહી ન શક્યો. કુહાડી થડમાં ભરાવી રાખી જરા આરામ લેવા બેઠો. મુખાને થાક્યો બેઠું ગુલામ મનમાં ફૂલાયો અને વિચારવા લાગ્યો: “આખરે મુખો થાક્યો તો ખરો. હવે તેમ્મૂકી દેશે એટલે હું પણ જરા થાક ખાઉં.”

આમ વિચારી તે એક ડાળ ઉપર બેઠો પણ મુખો તો તેટલામાં ઉભો થયો. કુહાડી ખેંચી કાઢી, અને જોરથી ઉગામી ને એવા તો અપાટાથી મારી કે થડ તુરતજ તૂટી ગયું અને જમીન પર પડ્યું ગુલામને તો આવી આશા જસ્યે મહોતી. તેના પગ ખેંચી લેવા જેટલો વખત નહોતો રહ્યો તેની એક ડાળીમાં તેનો પંજો ભરાયો. મુખો ડાળીઓ કાપવા જતો હતો તેટલામાં તેણે ગુલામને બોલ્યો અને તે આશ્ચર્ય પામીને બોલ્યો: “ઓ! સિતાન, તું વળી પાછો આવ્યો કે?” ગુલામે જવાબ દીધો “હું તો ખીજો છું. હું તમારા ભાઈ ધનવતરાના સાથે હતો.”

મુખો બોલ્યો: “તું ગમે તે હો, પરંતુ તારાં એજ

હાલ ધયા.” એમ કહી મૂરખે કુહાડી ઉગામી અને મારવા જતો હતો તેટલામાં ગુલામ ઠરઠરવા લાગ્યો: “મને ન મારો, અને તમે કહેશો તે હું કરીશ.”

મુર્ખો બોલ્યો: “તું શુ કરી શકે છે?”

ગુલામ બોલ્યો: “તમે કહો તેટલા પૈસા બનાવી શકું છું.”

મુર્ખો બોલ્યો: “ઠીક છે. બેઠો, બનાવ.” એટલે ગુલામે પૈસા કેમ બનાવવા તે બતાવ્યું તેણે કહ્યું: “પૈસા ઝાડનાં પાંતરાં લઈને તમારા હાથમાં બાંધો એટલે તમારા હાથમાંથી સોનાનાં પુલ ખરશે.”

મુર્ખે પાંતરાં લીધાં, હાથમાં ચોળ્યા અને સોનાનાં પુલ પડવા લાગ્યાં. મુર્ખો બોલી ઉઠ્યો: “આ તો મજેનું કામ થયું. હવે મારા માણસો પોતાના બચેલા વખતમાં એનાથી રમશે.”

ગુલામ બોલ્યો: “હવે મને રજા આપો.” મુર્ખે રજા આપી અને કહ્યું: “ઈશ્વર તારી નાથે વસજો.” એટલું મુર્ખો બોલ્યો કે તુરત ગુલામ જમીન તળે પેસી ગયો અને માત્ર એક ખાડોજ રહ્યો.

પ્રકરણ ૬. ઠું.

ભાઈઓએ તો ઘરો બાંધ્યાં, અને નોખા રહેવા લાગ્યા. મુખોએ લગુવાનું કામ પૂરું કર્યું. અને તેણે એક તહેવારને દિવસે તેના ભાઈઓને નોતર્યા. પરંતુ તેઓ ન આવ્યા. તેઓ બોલ્યા: “ખેડુત તહેવાર કેવો રાખે તે આપણે ક્યાં નથી જાણતા? ત્યાં જઈને શું કરીએ?”

તેથી મુરખાએ આસપાસના ખેડુતો અને તેની સ્ત્રીઓને બોલાવ્યાં, તેઓને જમાવ્યાં પછી મુરખાએ તેઓને સોનાનાં પુલ આપ્યાં. સોનાનાં પુલ જોઈને એક પર એક અથડાવા લાગ્યાં. અને એક બુઢી તેમાં કચડાઈ પણ મુઈ. તેથી મુખો બોલ્યા: “તમે કેવાં બેવકુફ છો, તમારે વધારે જોઈએ તો હું વધારે આપું” અને એમ કહીને તેણે ખૂબ ફેંક્યાં. પછી છોકરાઓ ગાવા-નાચવા લાગ્યા. મુરખો બોલ્યા “તમને ગાતાં આવડે છે? જુઓ બહાવું” એમ કહી તેણે તો ખડમાંથી સિપાઈઓ બનાવ્યા, અને તેઓ ઢોલ શરણાઈ વગાડવા લાગ્યા. આમ થોડી વાર ગમ્મત કરાવીને પાછા સિપાઈઓને ખેતરમાં લઈ ગયો અને તેનું ખડ બનાવીને ફરીથી ગંજ ખંડકી લીધી. પછી શાકયોપાકયો ઘેર ગયો અને તબેલામાં સૂતો.

પ્રકરણ ૭ મું.

સમશેરબહાદુરે આ બધી હરીકત વિષે બીજે દહાડે સાંભળ્યું અને મૂરખરાજની પાસે બીજી સવારે ગયો. તેણે પ્રશ્ન્યું “તને સિપાઈઓ ક્યાંથી મળ્યા અને તું ક્યાં લઈ ગયો એ તું મને કહે.” મૂરખરાજ બોલ્યો: “તની તારે શી પત્ની?” સમશેર બોલ્યો: “તારે શી પરવા? સિપાઈ ઓ આપાણી પામે હોય તો આપણે ગમે તે કરી શકીએ અપણે રાજ્ય સુદ્ધાં મેળવી શકીએ.”

મૂરખરાજને આશ્ચર્ય લાગ્યું અને બોલ્યો: “જો એ મજ છે તો મને તેં અગાડી કેમ ન કહ્યું? તું કહે એલા સિપાઈ હું બનાવી શકું એમ છે ઠીક થયું કે ખેંડને અને મેં મળીને ડુંડાં ઠીક એકઠાં કર્યાં છે.” પછી મુર્ખો તેના લાઈને કેહાર પાસે લઈ ગયો, અને બોલ્યો: “જો હું સિપાઈ તો બનાવું છું પણ તારે તેઓને તરતજ લઈ જવા પડશે. કારણ કે જો તેઓને અવડાવવું પડે તો તેઓ એક દહાડામાં ગામનો ઘણો ખૂરો કરીનાં છે.”

સમશેરે સિપાઈઓને લઈ જવાનું વચન આપ્યું. મુર્ખે સિપાઈ બનાવવાનું શરૂ કર્યું. લોંબા ઉપર તેણે ડુંડાંની એક ભારી પછાડી અને એક પથ્થર તૈયાર થઈ. બીજી ભારી પછાડી અને બીજી પથ્થર ઉભી થઈ. આમ કરતાં

આખું ખેતર ભરાઈ રહ્યું. પછી મુખે પ્રછયું: “હવે તો બસ થયું કે નહિ?”

સમશેર ગાંડોતુર થઈ બોલી ઉઠ્યો, “હવે બસ, ભાઈ તારો હું પાડ માનું છું.” મુખે જવાબ વાળ્યો “ઠીક, તને વધારે જોઈએ તો મારી પાસે આવજો અને હું વધારે બનાવી આપીશ. આ મોસમનો પાક સારો ઉતર્યો છે એટલે ડુંડાં પુષ્કળ છે.”

સમશેર આ પલટણાનો સેનાપતિ બન્યો, અને લડાઈ કરવા આવ્યો. તેટલામાં ધનવંતરી આવ્યો. તેણે પશુ ગયા દહાડાની વાત સાંભળી હતી અને દુરખાતો દુરખાતો તેના ભાઈને પૂછવા લાગ્યો. “તને સાનું ક્યાંથી મળે છે એ મને તું કહે. જો મારી પાસે ભરપુર સાનું હોય તો હું તેમાંથી આખી દુનિયા ખરીદી લઉં.”

મુખે તો વળી, તાજબી થયો અને બોલ્યો: “તેં મને પહેલું કહ્યું હોત તો તને હું સાનાના ઢગલા ને ઢગલા આપત. હવે પણ જોઈએ તેટલું માંગ.”

ધનવંતરી આ સાંભળી ગાંડોતુર બની ગયો અને બોલી ઉઠ્યો: “હાલ તો તું મને ત્રણ ટોપલી ભરીને આપ એટલે બસ છે.” મુખે કહ્યું “ઠીક છે. ચારે ચાલો આપણે ખેતરમાં જઈએ. હું ગાડી પશુ જોડું. કેમકે એટલું મોટું તપસથી કાંઈ ઉગ્યું શકાય નહિ.”

પછી તેઓ ખેતર તરફ હાંકી ગયા. ટેકરાને કેટલાંક

પાંતરાં ઘસ્યાં અને સોનાનો મોટો ઢગલો થયો. પછી ધનવંતરી તરફ જોઈ બોલ્યો: “આટલું ખસ થશે કે નહિ?”

ધનવંતરી બોલ્યો: “તે તો બહુ કરી. હાલ તુરતને સાફ તો એટલું સોનું બહુ થશે. તારો પાડ હું કદી બૂલીશ નહિ.” મુર્ખે જવાબ દીધો: “મારી પાસે પાંતરાં પુષ્કળ છે. વધારે ખપ પડે તો આવજો, એટલે ખીન્નું સોનું ઘસી કહાડીશ.” ધનવંતરી ઢગલો લઈ વેપાર કરવા આવ્યો.

આમ એક તરફથી સમશેર લડાઈમાં અને ધનવંતરી વેપારમાં એમ બન્ને ભાઈ મચ્યા. સમશેરે એક રાત્રી જીતી લીધું અને ધનવંતરીએ પુષ્કળ દોલત મેળવી. બંને ભાઈ પછી લેખા થયા અને સમશેરે ધનવંતરીને કહ્યું: “મારી પાસે રાત્રી તો છે, પણ સિપાઈઓને નિભાવવા જેટલા પૈસા નથી.” ત્યારે ધનવંતરી બોલ્યો: “મારે પૈસાની જોટ નથી. પણ રખેવાળની જોટ છે.” આ સાંભળી સમશેર બોલી ઉઠ્યો “આલો ત્યારે આપણે પાછા મુરખા પાસે જઈએ” હું વધારે સિપાઈ બનાવવાનું કહીશ અને તું તેને સોનું ઘસી કહાડવાનું કહેજો. મારા સિપાઈ તું લઈ જજો એટલે તેઓ તારી દોલતની રખેવાળી કરશે. અને હું સોનું લઈશ એટલે તેમાંથી મારા સિપાઈઓ ખાશે.”

આમ મસલત કરી બંને જણા મુખ્યા પાસે ગયા. સમશેરે વધારે સિપાઈની માંગણી કરી. મુખ્યા માથું ધુણાવી બોલ્યો: “હું હવે ખીન્ન સિપાઈ નહિ બનાવું.”

સમશેર બોલ્યો: “પણ તેંતો મને વચન આપ્યું હતું.”

મુખે જવાબ આપ્યો: “હા એ ખરું, પણ હું હવે વધારે બનાવવાનો નથી.”

સમશેર બોલી ઉઠ્યો: “શું કામ હવે નહિ બનાવે?”

મુખે જવાબ વાળ્યો, “તારા સિપાઈઓએ એક માણસને મારી નાખ્યો તેથી એક દહાડો હું હળ ખેડતો હતો તેટલામાં મેં રસ્તેથી જતી એક ઠાંકડી જોઈ. પૂછપરછ કરતાં માલુમ પડ્યું કે તારા સિપાઈઓએ એક બાઈના ઘણીને લડાઈમાં મારી નાખ્યો હતો. હું તો ત્યાં લગી એમ સમજતો કે સિપાઈઓનું કામ ગાવા બજાવવાનું હતું. પરંતુ તેઓ તો માણસમારો દેખાય છે. એટલે હવે હું એક પણ સિપાઈ બનાવવાનો નથી.”

ધનવંતરીને પણ મુખાંએ સોનું બનાવી આપવાની યોજખી ના પાડી, અને કારણ બતાવ્યું કે ધનવંતરીના પૈસાથી એક પાડોશીને પોતાની ગાય ખોવી પડી હતી.

ધનવંતરીએ તેનું કારણ પૂછ્યું. મૂરખે કહ્યું: “મારા એક પાડોશીને ઘેર એક ગાય હતી. તેનું દૂધ દહીં તેનાં છોકરાંઓને મુખેથી મળતું હતું એક દહાડો તે છોકરાંઓ મારી પાસે દૂધ માંગવા આવ્યાં. તેઓને પૂછતાં મને માલુમ પડ્યું કે તારો બજાવનારો છોકરાંઓની માને સોનાની ત્રણ લગડીઓ આપીને ગાય લઈ ગયેલો. તેથી છોકરાંઓ દૂધ વિનાના થઈ રહેલાં હતાં. મેં તો એમ ધાર્યું હતું કે સોનાના લખોટા બનાવી તું રમશે. પણ પરિણામ તો વિપરીત આવ્યું.

બિચારાં બાળક છોકરાંઓ ગાય વિનાનાં થઈ દૂધની તંગીમાં આવી પડ્યાં. એટલે હવે મારી પાસેથી સોનું મેળવવાની આશા ફોકટ સમજવી.”

નિરાશ થઈ બંને ભાઈ પાછા ફર્યા અને પોતાની મુશીબતનો વિચાર કરવા લાગ્યા. સમશેરે ધનવંતરીને કહ્યું: “મારા સિંપાઈને નિભાવવા જેટલા પૈસા તું મને આપ હું તને માફ અડધું રાજ્ય આપુ એટલે તારી દોલતનું રક્ષણ થશે.”

ધનવંતરીને આ મૂંઝવણ ગમી: ભાઈઓએ પોતાની પાસે હતું તેના ભાગ પાડ્યા. હવે બંને રાજ્યવાળા થયા અને બંનેની પાસે પૈસા એકઠા થયા.

પ્રકરણ ૮ મું.

મૂરખરાજ શાંતિથી પોતાને ઘેર રહેતો હતો. પોતાના ઘરડાં માળાપનું ભરણ પોષણ કરતો અને મૂંઝી બહેનની સાથે ખેતરના કામમાં મગ્યો રહેતો હતો. એક દહાડો તેનો ફૂતરો ખીમાર થયો અને મરવાની અણીખમ આવ્યો. મૂખ્યાને દયા આવી, અને તેને દોટલીનો ટુકડો આપ્યો. આ દોટલીનો ટુકડો તેણે પોતાની ટોપીમાં

ઘાટ્યો નાં. તેની ટોપીમાં પેલા ગુલામે આપેલાં મુળીયાં પણ મૂર્ખો તો તો, આમાંનું મુળીયું રોટલીના કકડાની સાથે પડી ગયું. કુતરો રોટલીની સાથે તે પણ ગળી ગયો અને તુરતજ નાં. થઈ, રમવા, ભસવા અને પૂંછડી હલાવવા મડી રાંધો, મૂર્ખાનાં માળાપ આ બેંધ આશ્ચર્ય પામ્યાં અને પૂછ્યું: “આ કુતરાને તે કંઈ રીતે સાંભળે ક્યો?”

મુખે જવાબ આપ્યો: “હરકોઈ પણ દરદ મટાડવા ને આ મારી પાસે બે મુળીયાં હતાં તેમાંથી એક આ કુતરો ગળી ગયો તેથી તે સાંભળે થયો છે.”

આ સમયે મુખના આમના બાદશાહની દિકરી માંદી હતી. બાદશાહે એવો ઢંઢેરો પીટાવ્યો હતો કે જે માણસ તે બાઈને સાંભળે તેને ધનામ મળશે અને જો તે માણસ કુવારો હશે તો તે છોકરી તેને પરણશે.

આ ઢંઢેરાની વાત મુખના બાપે મુખને કરી અને કહ્યું: “બેટા તું રાજાને ત્યાં જા. તારી પાસે મુળીયું છે તે તેની છોકરીને આપજે, અને આથી તું સુખી થશે.”

• મુખે બોલ્યો: “ઠીક બાપા. હું જઈ છું.”

મુખે જવાને તૈયાર થયો. માળાપે તેને શબ્દગાર્યો. જેવો તે બહાર નીકળ્યો તેવોજ તે એક લકવો થયેલ હાથ-વાળી સિપારી ચોરતને મળ્યો. મુરખાને બેંધ આ ચોરત બોલી: “તે સાંભળ્યું છે કે તમારી પાસે દરદો મટાડવાની અકાશીર દુઃખ છે. ભાઈ સાહેબ, મારો હાથ મટાડો. હું મારાં કપડાં પણ મારે હાથે પહેરી શકતી નથી.”

મુખેં ભાવ્યો: “ હીક છે. ’ એમ કહી તેણે મુળીયું બિખારણુને આપ્યું. તે ગળી ગઈ. અને તેનો લકવો ફર થયો. મુખાને આશીર્વાદ આપી તે ચાલતી થઈ. મુરખાના મામાપ રાખને ત્યાં તેની સાથે જતાં હતાં. જ્યારે મુખેં આમ તેનું મુળીયું બિખારણુને આપી લીધું અને તેની પાંચ કંઈજ ન રહ્યું એમ જોયું ત્યારે તેઓ દિલગીર બને ગયાં હતાં.

તેઓ બે યાં: ભાઈ, તને બિખારણુની ઉપર દયા આવી. રાજાની દિકરી સાડ તું ખીલકુલ દિલગીર થતો નથી? ’ મુરખાને તે તેની પણુ દિલગીરી હતી, પણુ તેની મામે આપી ઉભરી બિખારણુને તે કેમ કાઢી મૂકે? મુખેં ગાંડી જોઈ તેમાં ફરં નાંખી ચાલવા લાગ્યો. પાંચ પ્રહયુ: “ કેમ મર્યા. કયા જાય છે? ”

મુખેં જામ આપ્યો: “ રાજાની દિકરીની દવા કરવા. ’

‘ પણુ નારી પાંચ તો દવા કંઈ રહી નથી. ’ એમ મામા બોલી ઉઠ્યો.

મુખેં મામેશી જવાબ આપ્યો: “ બાપા, તમે ફિકર ન કરો. બધું મારું થઈ રહેશે. ” પછી તે રાખને મહેલે ગયો, અને જોયું તે ઉબરા પાંચ પહોંચ્યો કે તરત રાજાની દિકરી માથું થઈ. રાજા તેથી ખુશી થયો. તેણે આ મુખાને પાતાની પાંચ તેડાવ્યો. અને તેને ભારે પાંચાક પહેરાવી રાજા બોલ્યો: “ તમે આજથી મારા જમાઈ છો. ”

મુખે કહ્યું: ‘ જેવી આપની મરણ.’

પછી મૂરખરાજના વિવાહ થયા, શ્રેડા વખત પછી રાજા મરણ પામ્યો. રાજાને કુંવર ન હોવાથી મૂરખરાજ ગાદીપતિ થયો. આમ ત્રણે ભાઈ બાદશાહી ભોગવતા થયા.

પ્રકરણ ૯ મું.

આમ ત્રણે ભાઈઓ રાજકતા થઈ રહ્યા નામશેષમદા દુરંઆબાદ થયો. કુંડલાના સિપાઈ વડે જાંબત સિપાઈને. પણ મેળવી શક્યો. ઘર દીક એક સિપાઈ આપવાની રૂચત ઉપર ફરજ પાડી. આમ તેની પાસે સિપાઈઓની દીક સંખ્યા જામી. અને જો કોઈ તેની આમે થાય તો તે તુરત તેની સાથે લઢી પોતાનું ધાર્યું કરતા. આથી તેના મનમાં એવો ભરોસો આવ્યો કે આવી સ્થિતિ હંમેશાં નબી રહેશે.

ધનવતરી પણ મુખે દિવસ ગાળતા લાગ્યો. મુખાની પાસેથી મળેલા પૈસામાં પણ વધારો કર્યો. પોતાના સજનું ખંધારણ બાંધ્યું. લોકો ઉપર કર નાંખી બજારના વધાર્યો. માથા દીક વેરો નાંખ્યો. ગાડીઓવાગા પાડેલી વધા જોડા વિશેષ વસ્તુઓ વેચનાર પાસેથી કર લીધા. બધા તેની બરજ ભોગવતા થઈ પડ્યા એટલે તેને પણ વિશ્વાસ બેઠો કે તેવી સ્થિતિ સદાયે કાયમ રહેશે.

મૂરખરાજ તો રાજ્યનો માલિક બન્યા છતાં, હું તો તેવો રહ્યા. પોતાના સસરાની મરણ ક્રિયા કરીને પોતાના રાજ્યનો ઝૂલો ઉતારી એક ઠેર મૂકી દીધો. અંતે પોતાની પાણકોરાની બંડી અને ચોખાઈ જોડા ફરી ધારણ કર્યા. અને ખેતરમાં કામ કરવાનું ફરી શરૂ કર્યું. તેમાં માળાપ અને તેની બહેન મોંઘી તેની સાથેજ રહ્યાં.

લોકો કહેવા લાગ્યા કે “આપ તો હવે બાળપણ છો. આપને આમ કરવું ઘટે નહિ.”

મુખે કહ્યું: “ત્યારે શું રાજ્ય ખાય નહિ? ને બે બાળ-તો કામ ન કરે?”

જે ધોરણે મૂરખરાજે વહેવાર રાખ્યો તેમ પાસાની લેવડદેવડનો અવકાશ રહ્યા નહિ. તેથી સસરાના ઇનના ચોવડીઆ અમલદારો આવીને કહેવા લાગ્યા: “અમલદાર, નોકરોના પગાર આપવાને શરૂ બબ્બનામાં પૈસા થી.”

મૂરખરાજે જવાબ આપ્યો: “ત્યારે તેઓ પગાર નહિ આપે.”

એક અમલદાર બોલી ઉઠ્યો: “આ પ્રમાણે તો કાંઈ નોકરી નહિ કરે.”

મૂરખરાજ બોલ્યો: “લલે, આપણને તેઓની નોકરીનું કામ નથી. તેઓ જમીન ખેડશે તો બસ રહે. અને તેટલુંએ નહિ કરે તો બૂખે મરશે.”

વળી લોકો મૂરખરાજની પાસે ન્યાય કરાવવા આવતા

યારે તેના ન્યાયનું ધોરણ વિચિત્ર લાગતું.

એક વેળા એક શેઠીઓ પોતાના ઘરમાં થએલી ચારીની રાવ લાવ્યો.

મૂરખરાજે ઇન્સાફ આપ્યો: “જે માણસ પૈસા ચોરી ગયો તેને તેની જરૂર હશે, એટલે ફરીઆદીએ શાંતિ રાખવી ઘટે છે.”

આમ થવાથી લોકોમાં મૂરખરાજ નામ પ્રમાણે ગુણ વાળો ગણાવા લાગ્યો. એક વેળા તેની રાણીએ તેને કહ્યું: “તમને તો બધા તમારા નામ પ્રમાણે ગુણ છે એમ માને છે.”

મૂરખરાજે જવાબ આપ્યો “એ તો ભલી વાત થઈ.”

સાચી કાંઈક વિચારમાં પડી ખરી. પણ પોતે મુખાના જેથી નાતી ને ભલી હતી એટલે મુખાના જવાબથી નારાજ ન થઈ. મનમાં તેણે વિચાર્યું “શું હું મારા ધણીની સામે થાઉં? એ તો બનેજ કેમ? જેમ સાચા ચાલે તેમ હોંરી તો તેની પાછળ ચાલશેજ.” તેથી તે મોંઘીની પાસે ખેતરનું કામ શીખવા લાગી. તે કામમાં પાવરધી થઈ, અને પક્તાના ધણીને કામમાં મદદ કરવા લાગી.

પરિણામ એ આવ્યું કે હાલ્લા ડમરાઓ મુખાનું રાજ્ય ઐશી ચાલ્યા ગયા, માત્ર સાદા રહ્યા. કોઈની પાસે ધન હોલત ન મળે. મહેનત મજૂરી કરી પોતાનું પોષણ કરવા લાગ્યા. અને તે ગામમાં વખતો વખત સાધુ પુરૂષો ચઢી આવતા, તેઓની આ બધા માણસો આગતાસ્વાગતા કરતા.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

સેતાન તો તેના ગુલામોની રાહ જોઈ રહ્યો હતો કે તેઓ મૂરખરાજ અને તેના ભાઈઓને પછાડવાના ખબર ક્યારે લાવે? પણ ખબર તો ન આવ્યા. તે પોતે તપાસ કર્યા નીકળી પડ્યો. ખૂબ દુઢતા ત્રણ ગુલામોને જોવાને બદલે તેણે તો ત્રણ પાતાળીયા ખાડા જોયા.

આથી તેણે વિચાર્યું કે “એટલું તો ચોખ્ખું દેખાય છે કે ગુલામો પોતાના પ્રયત્નમાં સફળ નથી થયા. હવે તો મારે જાતે ગયે છુટકા છે.”

પછી તે પંલા ભાઈઓને શોધવા ગયો. તંણું જોયું કે તે પોતાને અસલ ઠેકાણું નહતા, અને ત્રણે જણ રાજ્ય કરતા હતા. આ તેને બહુ દુઃખ રૂપ થઈ પડ્યું. પહેલો તે સમશેરને ત્યાં ગયો. સેતાને સેનાધિપતિનો વેષ લીધો હતો. સલામ કરીને સેતાન બોલ્યો “મહારાજાધિરાજ, મેં સાંભળ્યું છે કે આપ બહાદુર લડવૈયા છો આપની કૃપાથી લડાઈનું કામ હું સારું જાણું છું અને બંદાને નોકરી આપશો તો મારી ફરજ બજાવીશ.”

સમશેર ભોળવાયો, લલચાયો, ને સેતાનને નોકરીમાં રાખ્યો.

નવા સેનાધિપતિએ નવા સુધારા ખૂબ દાખલ કર્યા.

ઘણા માણસો જે તેના મનને વધારે ધંધાવાળા લાગતા હતા, તેઓને સિપાઈગીરી કરવાની ફરજ પાડી. જીવાનીયા માત્રની પાસે સિપાઈગીરીની નોકરી લીધી. અમમ એક તરફથી સિપાઈઓ વધ્યા, અને બીજી તરફથી દાડગોળા નું ખર્ચ વધ્યું. નવી તોપો એવી બનાવી કે જેમાંથી પાંચ સે ગોળી એકદમ છુટે.

સમશેરને આ બધું ગમ્યું. હવે આટલા બધા સિપાઈને કંઈક ધંધો તો ચોક્કસ જોઈએ. તેથી તેણે પાસના રાજાની સામે લડાઈ શરૂ કરી. તેની નવી તોપોથી પારોના રાજાનું અંડધું લશ્કર માર્યું ગયું. તે બીધો, શરણે ગયો, પોતાનું રાજ્ય સમશેરને આપ્યું. સમશેર બહુ ખુશી થયો. તેનાં લોભ વધ્યો, એટલે તેણે વળી બીજા રાજાની ઉપર ચઢાઈ કરવાનો મનસુબો કર્યો.

સમશેરના નવા દાડગોળાની વાત બધે ફેલાઈ હતી આ બીજા રાજાએ સમશેરની નકલ કરી. પોતાનાં લશ્કર, દાડગોળો, વિગેરે વધાર્યાં. સમશેરના સુધાસમાં વળી ઉમેરો પણ કર્યો. તેણે જીવાન મરદોને લડવાની ફરજ પાડી એટલુંજ નહિ પણ વગર જરૂરેલી ચોરતો પાસે પણ સિપાઈગીરૂં કરાવ્યું. તેણે વળી હવાઈ વહાણો બનાવી તેમાંથી શત્રુઓની ઉપર દાડગોળો નાંખવાની યુક્તિ શોધી કાઢી હતી.

સમશેર પોતાના મદમાં આવા રાજાની સાથે લડવા ચાલ્યો. પણ તેનું લશ્કર સામેના લશ્કરને દાડગોળો અસર

કરે એટલે સુધી પહોંચ્યું તે પહેલાં તો શત્રુના તાકરની ચોરતો દાડગોળાનો વરસાદ હવામાંથી વરસાવના લાગી સમશેર હાર્યો, જીવ લઈને નાઠો, અને પોતાનું રાજ્ય ખોયું.

સેતાન પુલાયો. હવે ધનવંતરી પાસે પહોંચ્યો. અહીં વેપારીને વેષે આવ્યો.

ધનવંતરીના રાજ્યમાં પોતે પંઢી જોડી. લોકોને વધારે દામ આપી તેઓનો માલ ખરીદી લેવા લાગ્યો.

સેતાનને ત્યાં વેચનારાઓની ભીડ જોઈતી થવા લાગી. લોકો ઝપાટાભેર ધનવંતરીને ડરે ભરવા લાગ્યા. ધનવંતરી ખુશ થયો ને વિચાર્યું: “મારા રાજ્યમાં આ નવો વેપારી ભલે આવ્યો હવે મને વધારે પૈસા મળશે, ને હું વધારે સુખ માણીશ.”

આમ વિચારી ધનવંતરીએ સુધારા આદર્યા. નવો મહેલ ચણવાનું શરૂ કર્યું. લોકોને તેણે પથરા ને લાકડાં આણવાનો હુકમ કર્યો મજૂરો જોડાવ્યા. દા’ડીયું સરસ આપવાનું કર્યું. અને પોતાના મનમાં ધારી લીધું કે લોકો હાંશે કામ કરવા આવશે. આમાં તે જોટો હતો એમ તેને તુરત માલુમ પડ્યું. બધું લાકડું, બધા પથરા અને મજૂરો પેલા સેતાન વેપારીને ત્યાં પહોંચ્યાં હતાં. ધનવંતરીએ સેતાનના કરતાં વધારે પૈસા આપવાના કહેણ મોકલ્યાં. એટલે સેતાન તેની ઉપર ચડ્યો. ધનવંતરીની પાસે પુષ્કળ પૈસા હતા. સેતાનની ખાસે તેથી વધારે હતો. એટલે સેતાન ધનવંતરી

કરતાં વધતોજ ગયો. રાજાનો મહેલ મહેલને ઠેકાણે રહ્યો. ધનવંતરીએ બગીચો બનાવવાની શરૂઆત કરી. પણ મનુષ્યો તો સેતાનને ત્યાં તળાવ ખોદતા હતા. જે કંઈ વસ્તુ બેઠાંએ તે બધીનો જમાવ સેતાનને ત્યાં થયેલો માણસ પડ્યો.

ધનવંતરી વિચારમાં પડ્યો. કામદારો બધા સેતાનને ત્યાં જતા અને ધનવંતરીને માંગ્યા કર મળે. આથી તેની પાસે પૈસા એટલો થયો કે તેને ક્યાં સાચવવો એ વિચારવાની વાત થઈ પડી. જીવવું પણ ભારે થઈ પડ્યું. પાત્ર શિયાય દરેક વસ્તુની ન્તાણ પડવા લાગી. રસોઈઆ, ગાંધીયાળા વગેરે પૈસા વેપારીને ત્યાં જવા લાગ્યા. બજારમાંથી • ખાવાનું પણ ન મળે. બધું વેપારીએ ખરીદી લીધું.

ધનવંતરી ખિન્નયો. વેપારીને દેશપાર કર્યો. એટલે તેણે ધનવંતરીની સરહદની બહાર છાવણી નાંખી. તેની સ્થિતિ આગળના જેવીજ રહી. ધનવંતરીની પાસે જવાને બહલો લોકો તે સંતાનના પૈસાથી અંજાઈ તેની પાસે જતા રહ્યા.

રાજાનું શરીર દુર્બળ થતું ગયું. ખાવાના સાંસા પડ્યા. તે ગભરાયો, શું કરવું તે સુઝે નહિ. તેવામાં ખસિયાણો થયેલો સનશેર આવી પહોંચ્યો. ને બોલ્યો “ ભાઈ મને તું મદદ કર, મારું તો બધું હું હારી છુટ્યો છું, અને જીવ લઈને નાઠો છું.”

ધનવંતરી પોતે દુઃખ દરિયામાં ડૂબેલો ! એ શું મદદ

કરે? “ મને તો ખાવાનાએ સાંસા છે. ૨ દિવસનો ભૂખ્યો છું. મારા પૈસા ગળે પથરા જેવા થઈ પડ્યા છે. માંગ્યા મૂલ દેતાં પણ કોઈ માંડે કામ કરતા આવતું નથી. તું તાંડે દુઃખ રડીશ, કે હું માંડે તારી પાસે રડું ? ” એમ બોલી બિંદા નિસાસો નાખી ધનવંતરી મૂંગો રહ્યા.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

આમ બે ભાઈને પાચમાલ કરી સેતાન મૂરખરાજની પુઠે પડ્યો. પોને સેનાપતિ બન્યો. મૂરખરાજની પાંચે આવી કહ્યું, “ મહારાજ આપની પાસે લશ્કર હોવું જોઈએ. આપ બાદશાહ ગણાઓ, અને લશ્કર ન હોય એ શોભિતી વાત નથી. આપ મને હુકમ કરો કે તુરત હું માણસો એકઠાં કરીને તેઓને શીખવી સિપાઈ બનાવીશ.”

મૂરખરાજે સાંભળ્યું, અને બોલ્યો: “ ભલે, એક લશ્કર બનાવો; તેઓને ગાતાં શીખવવું કારણ કે મને ગાવું પસંદ છે.”

સેતાન ગામમાં ફરી વળ્યો. બધાને સિપાઈગીરી લેવાનું સમજાવ્યું, અને લાલચો આપી. માણસો હસી પડ્યા, લાલચોની કાંઈ અસર ન થઈ. અને બધાએ તા પાડી.

સેતાન મુર્ખા પાસે ગયો અને બોલ્યો: “ આપની ફે-”

યત પોતાની મેળે લશ્કરી કામ શીખે એવું લાગતું નથી. તેઓને તો ફરજ પાડવી પડશે.”

મુર્ખો બોલ્યો: “લલે એમ અજમાવી જો.”

એટલે સેતાને ડાંડી પીટાવી કે જે કોઈ માણસ, વગર કારણે લશ્કરી ખાતામાં દાખલ નહિ થાય તેને ફાંસી દેવામાં આવશે.

લોકો આ સાંભળીને સેતાનની પાસે આવ્યા, અને બોલ્યા: “તમે એમ ડાંડી પીટાવી છે કે, જો અમે લશ્કરી ખાતામાં દાખલ નહિ થઈએ તો અમને ફાંસી મળશે. પણ અમે દાખલ થઈએ તો અમારે શું કરવું પડશે, અને અમારું શું થશે? તો તમે જાણવું નથી. કોઈ તો એમ કહે છે કે સિપાઈઓને વગર કામનું મરવું પણ પડે છે.”

સેતાને જવાબ દીધો: “એમ પણ કોઈ વેળા બને.”

આવું સાંભળી લોકો હઠ પકડી અને લશ્કરમાં દાખલ થવાની ના પાડી. એ બોલી ઉઠ્યા: “ગમે તે પ્રકારે અમારે મરવું તો છેવટ ત્યારે લલે હમે ઘેર બેઠા ફાંસીએ જ ચઢીએ.”

સેતાન ખિન્ન બોલ્યો: “તમે બધા બેવકુફ છો. લડાઈમાં તો મરીએ પણ ને મારીએ પણ. જો તમે દાખલ નહિ થાઓ તો તો તમારું મોત ખચીત જ છે.”

આથી લોકો જરા મુંઝાયા, અને મૂરખરાજની પાસે ગયા, અને કહેવા લાગ્યા: “આપનો સેનાપતિ કહે છે કે

અમે લશ્કરી ખાતામાં દાખલ નહિ થઈએ તો અત્ય અમને બધાને ફાંસી દેશે. શું આ વાત ખરી છે ?”

મુર્ખો બોલ્યો: “હું એકલો તમને બધાને કદ રીતે ફાંસીએ ચડાવું ? હું તો મુર્ખો કહેવાઉં. એટલે તમને આ બધું સમજાવી શકતો નથી. પણ સેનાપતિને બોલવું હું પોતે નથી સમજતો.”

બધા બોલી ઉઠ્યા: “ત્યારે અમે કદા દાખલ થઈશું નહિ.”

મુર્ખો બોલ્યો: “એ બહુ ઠીક વાત છે. ન શરૂ” એટલે લોકોએ સેનાપતિને ચોખ્ખી ના પાડી.

સેતાને જોયું કે તેના દાવમાં તે ન ફાળે. તેથી તે મૂરખરાજને છોડી પાસેના રાજા આગળ ગયો અને નીચ પ્રમાણે બોલ્યો: “મહારાજાધિરાજ! મૂરખરાજનો હેશ મેં જોયો છે. તેના માણસો નમાલા છે. તેમની પાસે પૈસા નથી, પણ દાણા ઘેર વિગેરે ખૂબ છે, આપને લડાઈ કરે તો એ બધું લૂંટી લેવાય.”

રાજા પુલાયો અને લલચાયો. તેણે લડાઈની તૈયારી કરી દાણોળો એકઠો કર્યો. અને મૂરખરાજની સરહદ ઉપર પડાવ નાંખ્યો.

લોકોને ખંખર પડતાં તેઓ મુર્ખો પાસે ગયા અને બોલ્યા: “કેમ રાજા આપણી ઉપર ચઢાઈ કરવા આવે છે.”

મુર્ખો બોલ્યો: “લલે આવે. તેને આવવા દા.”

સખએ સરહદ ઓળંગી ને મૂરખરાજનું લશ્કર તપાસવા પાગીઆ મોકલ્યા. લશ્કર તો ના મળે એટલે પાગીઆ શું શોધે? સખએ પોતાનું લશ્કર લૂંટ કરવા મોકલ્યું. મરદો અને ઓરતો તાબુખી પામી સિપાઇઓને જોવા લાગ્યાં. સિપાઇઓએ અતાજ અને દોર ઉપર હાથ નાંખ્યો. લોકો સામે ન થયા. સિપાઇઓ જ્યાં જાય ત્યાં આમજ બન્યું. લોકો સિપાઇઓને કહેવા લાગ્યા, તમારે અમારા દાણા અને દોરનો ખપ હોય તો ભલે લઈ જાઓ. પણ તમારા ગામમાં તેની તંગી હોય તો તમે અમારા ગામમાં આવીને વસો, એમ કરશો તો તમને દાણો ચોરી જવાની અને દોર હાંકી જવાની તકલીફ ઓછી થશે.

આવાં વચન સાંભળી પ્રથમ તો સિપાઇઓ હસ્યા, પછી વિચારમાં પડ્યા. કોઈ સામે ન થાય એટલે લૂંટમાં તો સ્વાદ રહ્યો નહિ.

તેઓ થાક્યા, સખની પાસે નિરાશ થઈ પાછા ગયા ને બોલ્યા, “આપે અમને લડવા મોકલ્યા પણ અમે કેની સાથે લડીએ? અહિં તો અમારી તરવાર હવામાં ઉગામવા જેવું છે. કોઈ અમારી સામેજ થતું નથી. ઉલટા તેઓ પોતાની પાસે હોય તે અમને સોંપી દે છે. અહિં અમે શું કરીએ?”

સખ ગુસ્સે થયો. સિપાઇઓને દાણાં, ઘર વિગેરે બાળી નાંખવાનો, અને દોરને કાપી નાંખવાનો હુકમ કર્યો અને બોલ્યો: “જો મારા હુકમ પ્રમાણે નહિ આલો તો હું

તમને બધાને કતલ કરીશ.”

આ સાંભળી સિપાઈઓ ખીધા; અને હુકમ પ્રમાણે કરવા આદ્યા. તેઓ ઘરખાર બાળવા લાગ્યા છતાં તેઓ સામે ન થતાં નાના મોટા ગધા રોવા લાગ્યા, અને બોલ્યા “તમે આમ શું કામ કરો છો? અમારો માલ તમને બેઠકે તો લઈ જાઓ પણ નકામું નુકસાન ન કરો તો તમારો પાડ.”

સિપાઈઓ ખીગળી ગયા. તેઓએ લૂંટફાટ કરવાની જોખમી ના પાડી. અને સબને છોડી ચાલતા થયા.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

આમ સેતાન નાસીપાસ થયો. તેનું સેનાપતિપાત્રું મૂરખરાજની રૈયત આગળ કામ ન આવ્યું, એટલે હવે ભાઈબંધ નાણાવટી બન્યો. તેણે મુખાંના સજમાં નાણાવટીની દુકાન કઢાડી. નાણાંથી મૂરખરાજને અને તેની રૈયતને હંફાવવાની તેણે આશા બાંધી.

સેતાન મૂરખરાજ કને જઈ બોલ્યો, “આપનું લહું કરવા મારી ઉમેદ છે, હું આપની રૈયતને ડહાપણ શીખવવા

માંગું છું. એક કોઠી હું આપના રાજ્યમાં રહી સ્થાપવા ઇચ્છું છું.”

મૂરખરાજે જવાબ આપ્યો, ‘મારા રાજમાં સુખેથી રહો, ને જે કંઈ ઠીક હોય તે કરો.’

ખીજે દહાડે સેતાને ચૌટામાં જઈ માણસોને એકઠાં કર્યા. તેની પાસે મહોરોની ઘેડી હતી. તે ગોઠ્યો. “તમે લોકો ઠારની માફક રહેતા જણાઓ છો. માણસને છાજે તેમ રહેતાં તમને બતાવું. એ પ્રમાણે ધર બાંધવામાં મને મદદ કરો. મારી દેખરેખ નીચે તમારે કામ કરવું ને હું તમને મહેનતાણું બદલ સોનાની મહોરો આપીશ.”

‘આટલું કહી તેણે મહોરો બતાવી.

મહોરો જોઈ લોકો ગમ્ય ગો પામ્યા. તેઓમાં નાણાનું ચલણ નહતું. તેઓ એક ખીજની સાથે માલનું સાટું કરતા. ખેડુતો દાણાઓથી કાપડીયા પાસેથી કાપડ લે, મનુર જોઈએ તો દાણા દઈ મનુરી લે. “આ કેવાં ચકચકિત ચકતાં છે.” એમ કહી તેઓ હસવા લાગ્યા.

લોકોની આંખને ચકતાં ગમ્યાં તેથી તેઓ તો વગર વિચાર્યે પોતાનો માલ સેતાનને આપી મહોરો એકઠી કરવા લાગ્યા.

સેતાન રજી થયો. તેણે વિચાર્યું “હવે મને લાગ જાય છે. લોકોનો ખર્ચો માલ લઈ લઈશ ને તેઓને પાચ-માલ કરી શકીશ.”

પણ સેતાનની ગણતરી ખોટી પડી, લોકો કંઈ નહીં સમજીને મહોરો નહોતા લેતા. તેઓને મન તો સિદ્ધા તે રમકડાં હતાં. તે બધી મહોરો પોતાના છોકરાં છંયાંને આપી દેતા હતા. જ્યારે સિદ્ધાની છત થઈ એટલે લોકો તે લેતા બંધ પડી ગયા.

દરમિયાન સેતાનનો મહેલ પ્રેરો ચળાયો ન હતો. તેના કોઠારમાં તેને જોઈતો હતો એટલો દાણો પણ એકઠા નહોતો થયો. એટલે તેણે મજૂર ગિરેરેને બમણા નિશ્કા આપવ.નુ કહ્યું.

મજૂરો કે ખેડુત શાનાં આવે? તેઓને સેતાનની મજૂરી પેટને ખાતર કરાની હાજત ન હતી. કોઈ વેળા છોકરાંઓ સેતાનની પાને પહોંચી જાય ને થોડાં બોર આપી સિદ્ધા રમવાને સારૂ લઈ આવે. બોરથી કંઈ સેતાનનું પેટ ન ભરાય. એટલે સેતાનને તો છતે નાણે ખાવાના આંસા પડવા લાગ્યા.

તે ઠેકાણે ઠેકાણે ભમવા લા-યો, ને તેણે મહોરો આપી ખાવાનું માંગ્યું. સહુએ કહ્યું કે તેઓની પાસે રમકડાં પુષ્કળ હતાં, એટલે ન જોઈએ.

એક ખેડુતને ત્યાં જતાં તેને નીચેનો જવાબ મળ્યો, “ભાઈ મારે તારી મહોરો તો ન જોઈએ. પણ જો તું ભુખ્યો હોય તો ઇશ્વરપ્રીત્યર્થે તને ખાવાનું આપીએ.”

ઇશ્વરનું નામ સાંભળતાંજ સેતાન નાઠો. ઇશ્વરનું નામ જ્યાં લેવાય ત્યાં સેતાન ઉભો પણ શાનો રહે? તો પછી ઇશ્વર

ને નામે કંઈ તે ખાવાનું લે?

સેતાન હવે મુંઝાયા. પૈસા સિવાય બીજું તો તેની કને હોય શું? કામનું તો નામ નહિ. જો મજૂરી કરીને પેટ ભરે એવી સ્થિતિ હોય તો પછી સેતાન કેમ ગણાય? હવે તે ગુસ્સે થયો ને બોલી ઉઠ્યો: “તમે લોકો જનવરથી પણ ખરાબ છો. અક્કલના તો ખારદાન લાગે છે. પૈસાથી આપું જગત લેવાય પણ તમને તો ગમે તેટલા પૈસા આપું છતાં અસર નથી.”

લોકો બોલ્યા: “અમે તારા પૈસાને શું કરીએ? અમારે કર વેરા નથી ભરવા પડતા.”

• આમ સેતાન અનાજ વગર ભૂખે દિવસ ગુજરવા લાગ્યો.

પ્રકરણ ૧૩ મું.

સેતાન ભૂખે મરવા લાગ્યો એ વાત જોડોએ મુખાને કહી; મુખો બોલ્યો: “આપણે તેને ભૂખે ન મરવા દેવો. બધાએ એક એક દિવસ ખાવાનું આપવું.”

સેતાન નિરૂપાય થયો. તેને બીજા કબુલ કરવી પડી. એક દહાડો તે મુખાને ઘેર વારા પ્રમાણે ખાવા આવ્યો.

(મૂરખરાજને ત્યાં રાજા રૈયત વચ્ચે આવી બાબતમાં ભેદ ન હતો.) મુંગી ખાવાનું તૈયાર કરતી હતી. મુંગી અનુભવી હતી. ઘણીવાર આગસુ લોકો કંઈ કામ કર્યા વિના વહેલા ખાઈ જતા. આથી મુંગી અકળાએલી. માણસના હાથ ઉપરથી ને જાણતી કે માણસો મહેનતુ છે કે આગસુ. જેના હાથ ઉપર કોદાળીનાં આંટણ ન પડ્યાં હોય તેને આગસુ માની, આંટણવાળા માણસો જમી રહે તે પછી આગસુ માણસોને તે ખાવાનું દેતી.

હવે મુંગીએ સેતાનના હાથ જોયા. તે તો લીસા ને આંટણ વિનાના હતા. એટલે મુંગીએ તેને ઈશારો કરી સમજાવ્યું કે તેને મજબૂર ખાઈ લેશે પછી ખાવાનું મળશે.

મુંગીની માએ સેતાનને સમજ પાડી. સેતાન શરમાયો, ને નારાજ થઈને બોલ્યો: “તમારો કાયદો તો આંધળો લાગે છે. બધા માણસોએ અંગમહેનત કરવી જોઈએ એવું તો મેં તમારા રાજમાં જોયું. શું તમે એમ માનો છો કે અક્કલવાન માણસોએ પણ મજબૂરી કરવી પડે?”

મૂરખરાજ બોલ્યો: “એ તો મને ખગર ન પડે. અહિં તો બધું કામ હાથે ને પગે થાય છે.”

સેતાને કહ્યું: “માણસો અક્કલ વિનાના છે તેથી જ. તો પણ મગજશક્તિથી કેમ કામ કરવું એ હું તમને બધાને શીખવી શકું છું. પછી તમને માલમ પડશે કે હાથ પગ વડે કામ કરવા કરતાં મગજવડે કામ કરવું એ વધારે ફાયદાકારક છે.”

“મૂરખરાજ તાબુખી પામ્યો ને બોલ્યો: “ત્યારે તો હું

મુખો કહેવાઈ હું એમાં કંઈ ખોટું નહિ.”

સેતાને પોતાનું ભાષણ જારી રાખ્યું: “પણ એટલું યાદ રાખવું કે મગજથી કામ કરવું એ સહેલ નથી. મારા હાથ ઉપર આંટણ નથી તેથી તમે લોકો મને આળસુ ગણી ખીજની પછી ખાવાનું આપો છો. તમે ખાતરીથી માનજો કે હાથથી કામ કરવા કરતાં મગજથી કામ કરવું એ સૌ ગણું મુશ્કેલ છે. કેટલીક વાર મગજ ચીરાઈ જાય છે.”

મૂરખરાજ વિચારમાં પડ્યો ને બોલ્યો: “એમ છે તો એટલી તકલીફ શાને રાડ વેઠો છો ભાઈ? માથું ચીરાય એ કંઈ ઠીક લાગતું હશે? હાથ પગ વતી સહેલું કામ કરવું એ ઠીક નહિ?”

સેતાન બોલ્યો: “હું એટલી તકલીફ તમો લોકોને રાડ ઉઠાવું છું. જો હું તેમ ન કરું તો તમે બધા સદાયના મુખો રહો. મુખોને જ્ઞાન આપવું એજ અમારા જેવા માણસોનું કામ છે. તેથી અમે પરમાર્થી કહેવાઈએ છીએ. મને મગજથી કામ કરતાં આવડે છે તે બધું તમને બધાને શીખવવા તૈયાર છું.”

મુખો વધારે વિચારમાં પડ્યો; તે બોલ્યો: “ત્યારે તો, ભાઈ, અમને જરૂર શીખવ. અમારા હાથ પગ થાકશે ત્યારે અમે મગજનો ઉપયોગ કરશું.”

સેતાને શીખવવાનું વચન આપ્યું. મૂરખરાજે લોકોમાં જાણ કરી કે એક ગૃહસ્થ લોકોને મગજવતી કામ કરતાં શીખવશે. જ્યારે તેઓના હાથ પગ ભાગે ત્યારે મગજ વાપરવું. વળી મગજથી કામ વધારે યાય છે એમ પણ એ

ગૃહસ્થ કહે છે.

મૂરખરાજના ગામમાં એક ઉંચો મિનારો હતો. તેને ઉંચી ને સીધી સીડી હતી. તે મિનારા ઉપર સેતાને મુર્ખે મોકલ્યો કે જેથી બધા લોક તેને બેઠ શકે ને સાંભળી શકે.

સેતાને અગાસીએ ચઢ્યો. લોકો તેને બેવા ને સાંભળવા આવ્યા. લોકોના મનમાં તો એમ હતું કે હાથને બદલે મગજ કેમ વાપરવું તે કંઈક કળા કરી સેતાને શીખવશે. તેને બદલે સેતાને તો બાપબુ શરૂ કર્યું, ને લોકો અંગ મહેનત કર્યા વગર કેમ નથી શકે એ બોલવા લાગ્યો. લોકો તો આ બધું ન સમજ્યા. થાકી પોત પોતાને કામે ચઢ્યા.

સેતાને તો બરાડા પાડ્યાજ કરે. આવતા જતા લોકો સાંભળે, ઉંચે જુવે ને ન સમજે એટલે ચાલતા થાતા અગાસી ઉપર આવતું હતું નહિ. સહુના મનમાં હતું કે મગજથી કામ કરી સેતાને પોતાના આવનારો બદોબસ કરતો હશે, એટલે કેમકે આવતું પહોંચાડવાનું ન સૂઝ્યું.

મૂરખરાજે પૂછાવ્યું: “કેમ પેલા ગૃહસ્થે મગજવતી કામ કરતાં શીખવ્યું કે?”

લોકો બોલ્યા “ના જી, એ તો બોલ બોલ કર્યા કરે છે.”

બોલતો બોલતો સેતાને યાદ્યો. ભૂખથી નબળો પડ્યો. તે લથડ્યો, અગાસીની દિવાલ સામે તેનું માથું પછડાયું આથી લોકોને લાગ્યું કે ગૃહસ્થે મગજથી કામ કરવાનું શરૂ કર્યું. મૂરખરાજને બપોર મળી કે ગૃહસ્થ હવે મગજવતી કામ કરવાનું બતાવવા લાગ્યો છે.

આ સાંભળી મૂરખ મિનારા પાસે આવ્યો. મૂરખ પહોંચ્યો ત્યારે તો સેતાન તદ્દન લેવાઈ રહ્યો હતો તેથી તેનું માથું પછડાયાજ કરતું હતું. તે ઉતરવા ગયો પણ પગમાં જોર નહિ તેથી તે પગથીએ માથું પછાડતો નીચે પડ્યો.

મુર્ખો બોલ્યો: “ગૃહસ્થ કહેતો હતો એ વાત તો ખરી. તે કહેતો હતો કે કેટલીકવાર મગજવતી કામ કરતાં તે ચીરાઈ જાય છે. આ તો હાથમાં આંટણ પડે તેના કરતાં પણ ખરાબ કહેવાય. આવી રીતે કામ કરતાં તો મથા ઉપર મોટાં ઢીમડાં ઉઠશે.”

મુર્ખો તેની પાસે જઈ તેણે કેટલું કામ કર્યું તે તપાસવા જતો હતો. પણ સેતાન જેવો નીચે પડ્યો કે તુરત ધરતીમાં સમાઈ ગયો ને તે જગાએ માત્ર ખાડોજ દેખાયો.

• મૂરખરાજ હવે સમજ્યો કે સેતાન પડ્યો તે કંઈ કામ કરતાં નહિ, પણ તમરી ખાવાથી પછડાયો. તે બોલ્યો: “આ તો પેલા ગુલામ આવેલા તેનો ખાપ જણાય છે.”

આમ સેતાનનું મુર્ખાની પાસે બળ ન આવ્યું મૂરખરાજના જ્ઞાન્યમાં તો ઘણા સારા માણસો એકઠા થવા લાગ્યા. તેના બંને ભાઈ તેને શરણે આવ્યા. તેઓ મુર્ખાની સાદી પણ ભવ્ય રહેણીતું રહસ્ય સમજ્યા. તેઓએ પણ તેવી સાદાઈ પકડી. તેસદુ નીતિધર્મ સાચવી, દ્વંત્યનું સેવન કરી અંગ મહેનત કરી, મુખેથી કાળ ગુનારવા લાગ્યા.

સમાપ્ત.

બાઈબલ રહસ્ય

બાઈબલ રહસ્ય

અથવા

મ.ગાંધીજીની 'માન્ચેસ્ટર ગાર્ડીયન'ના
પ્રતિનિધિ સાથેની મુલાકાત.

ઉપોદ્ધાન

હિન્દમાં અસહકારની જે મહાભારત હિલચાલ ચાલી રહી છે, અને જેને માટે દૂર રહ્યું રહ્યું અનેક સાચા ખોટા ખ્યાલો બાંધવામાં આવે છે, તેનું પ્રત્યક્ષ આંખે નિરીક્ષણ કરીને વિલાયતમાં સાચું ખ્યાલ આપી દેવું એ પ્રજાની આંખો ખોલવાના ઈરાદાથી ત્યાંના નામીયા પત્ર માન્ચેસ્ટર ગાર્ડીયને એક પ્રતિનિધિ પાતાના તરફથી હિન્દ મોકલ્યો હતો. આ પ્રતિનિધિએ ગાંધીજી જ્યારે સોબરમતીની જેલમાં હતા, ત્યારે તેમની મુલાકાત લીધી હતી. વિલાયતના માન્ચેસ્ટર ગાર્ડીયન જેવા પત્રનો પ્રતિનિધિ જેવો તેવો નજર હોય. તેણે ગાંધીજીને જે વિદ્વત્તાબર્ધા સવાલો પૂછ્યા

હતા અને એ પ્રસંગે એ બંને વ્યક્તિએ વચ્ચે જે સંવાદ-
વાર્તાલાપ થયો હતો તે ખાસ વાંચવા તેમજ મનન કરવા
લાયક છે, એટલુંજ નહિ પણ ગાંધીજીના કેટલાક વિષયો
પરના વિચારો ઉપર ખૂબ પ્રકાશ પાડે છે. એ વિચારો
અને એ સંવાદ હરમેશ જાગવી રાખવા લાયક સાહિત્ય
હોવાથી માંચેસ્ટર ગાંધીયનના પ્રિનિપિયો પોતના પત્રમાં
લખેલો હોવાલ અત્રે પ્રગટ કરવામાં આવે છે.

હિન્દનો ઇશુ

સર્વત્ર મહાત્મા ગાંધીના અનુયાયીઓ તેમને હિન્દના
ઇશુ ખ્રિસ્ત કહેતા સાંભળવામાં આવે છે. સ્વાભાવિક રીતે
ખ્રિસ્તીઓને તો આ ઘણુંજ વિચિત્ર લાગે. સાધારણ રીતે
હિન્દીઓએ તો ઇશુ ખ્રિસ્ત વિષે વાર્તાઓજ સાંભળેલી
હોય અને તેથી એ પંથગગનર અને ગાંધીજી વચ્ચે
એમને ઘણી રીતનું સરખાપણું જણાયજ. ગાંધીજીનું સાદું
સાધુજીવન, અજ્ઞાનવર્ગે તેમના અનુભવેલા અમત્કારોને
લીધે બાદગર-અદ્ભુત શક્તિવાન મહાત્મા-તરીકે પ્રખ્યાતિ,
અહિંસાના સિદ્ધાંત પરની નેમની મદલ શ્રદ્ધા; પણ એ
સર્વ કરતાંયે વિશેષ તો જે મન્યદારી પરિસ્થિતિ હાલ
હિન્દમાં પ્રવર્તે છે તેવીજ ઇશુ ખ્રિસ્તના અમયની પરિ-
સ્થિતિ—એ સર્વમાંથી જે સમાનર જીવનરેખાઓ કદપાય
એમાં નવાઈ નથી.

છતાંયે વિચારશીલ માણસને તો એક બારે વદ્યવત

નજરે ચઢ્યા શિવાય રહેતો નથી.

સીઝરને કર આપવા વિષેના ઇશૂના પ્રસંગની સ્થિતિ અને ગાંધીજીએ બ્રિટીશ સરકાર સામે પોકારેલ અસહકાર-માંનો કર ન આપવાનો નિષ્ઠાનસિધ્ધ કાર્યક્રમ—એ બે શુ એક બાબતી તદ્દન વિરૂદ્ધ નથી?

‘સીઝરનું સીઝરને આપા, ઇશ્વરનું ઇશ્વરને’; ઇશૂના એ આદેશથી ગાંધીજીના આદેશ જૂદા નથી પડતા?

મ. ગાંધીજીનું છ વરસની સભા થઈ તે પહેલાં થોડાજ દિવસ પર આ વિષય અને બીજી વાતો ચર્ચવાની તક મને મળી હતી તે વખતે નેએ અમદાવાદ ખાતે જેલમાં હતા અને પોતાને માટે શો ચૂકાદો અપાય છે તેની રાહ જોઈ રહ્યા હતા.

‘તેમને અને તેમના પત્ર “ચંગ ઇન્ડિયા”ના છાપનાર રા. શંકરલાલ બેન્કરને સગવડો તો હીક આપી હતી. તેમની ઓરડીઓ પણ સ્વચ્છ હતી.

હું ત્યાં પહોંચ્યો ત્યારે મહાત્માજી ઓટલા પર દરબાર બરીબે બેઠા હતા. તેમના વદન પર પ્રસન્નતા અળકી રહી હતી.

જેલર આવ્યો ગયો ઓટલે અમે વાતો શરૂ કરી.

ઇશૂનો અસહકાર

અમે અસહકાર વિષે વાત કરવી શરૂ કરી. મેં સવાલ

કર્યો: “કર લસ્વાના પ્રસંગે ઇશુએ જે કહેલું તે તરફ જોઈને અસહકારની નીતિ તેના સિદ્ધાંતથી વિરુદ્ધ નથી વાડ?”

ગાંધીજીએ જવાબ આપ્યો, “હું કાંઈ ખ્રિસ્તી ધર્મનો અનુયાયી નથી. આથી માત્ર સિદ્ધાંતોને ખ્રિસ્તી ધર્મ મુજબ સાચા ઠરાવવા માટે હું બંધાયેલો નથી. છતાં મારી માન્યતા છે કે ભગવાન ઈશુનો આ જીવનપ્રસંગ એમ નથીજ સિદ્ધ કરતો કે તેઓનો સિદ્ધાંત અસહકારની વિરુદ્ધ બળ છે. હું તો ધારું છું કે તેમના શબ્દો પરથી તેઓ અસહકારની તરફેણમાં જ હોવાનું જણી શકાય.”

મેં વિરોધ કર્યો:- “મને નથી સમજતું. તેમના શબ્દોનો અર્થ ચોકષો છે મિઝરનું જે હોય તે તેને આપો એનો અર્થ અમલદારોને તેમનો કરવેરા આપવો જોઈએ એ શિવાય બીજો શો હોય?”

ગાંધીજીએ જણાવ્યું:- “ભગવાન ઇશુ કોઈ પણ સલાહનો જવાબ આપે સાદો નહોતા આપતા. તેઓ હંમેશાં વિસ્તારથીજ કહેતા. તેજ પ્રમાણે આ બાબતમાં તેમના કહેવાનું સ્ફુરતું તો એ છે કે સીઝરનું ‘હાય’ તે તેને આપો, મારે તે સાથે કશોયે સંબંધ નથી.

આ પ્રસંગમાંયે મને તો તેમણે પોતાના જીવનનો અન્યાય સાથે અસહકાર કરવાનો સિદ્ધાંતજ જણાવેલો દેખાય છે.

જ્યારે સંબંધને તેમને હતું:- “મને ખબર નહીં

મારી ધૂબ કર." ત્યારે તેમણે તેને તરછોડયોજ હતો.

જ્યારે લોકો તેમને બળજબરીથી શબ બનાવવા બેંચી જતા હતા ત્યારે પણ તેમણે તેમના અન્યાય ભરેલા કાર્યમાં સહકાર કરવા ના પાડી હતી.

પાઈલેટના પ્રસંગમાં પણ અમલદારોની વિરુદ્ધ તેમનું વલણ હતું.

હૈરાડને તો તેમણે "શિયાળ" નામે સંબોધેલો. એ શું એમનો અધિકારીઓ માથેનો સહકાર કે? હૈરાડ સાથે તેમણે સંપૂર્ણ અસહકાર આપ્યો. હું એ આજે બ્રિટીશ સરકાર સાથે સહકાર કરવાની ના પાડું છું."

સરકાર

"પણ" મેં જણાવ્યું "કોઈ પણ વ્યક્તિ કે સંસ્થામાં જે સદંત્ર હોય તેની સાથે સહકાર કરવાનો તો આપણે ધર્મજ છે ને?"

"વ્યક્તિ તરીકે હોઈ સીડીંગ અને તેમના મિત્રો સાથે હું અસહકાર કરું; પરંતુ વાઈસરોય-એક દુષ્ટ સરકારના સભ્યોના અધિકારી તરીકે હું તેમની સામે અસહકારજ પોકારું" તેમણે જવાબ આપ્યો.

મેં આગળ બતાવ્યું: - "માની લઈએ કે સરકારે ભૂલ કરી, પણ તમે એમ કેવી સીતે કહો કે આપણે સ્વતંત્ર

ખરાબ છે ? છુટાછવાયા અન્ધાર થતા હશે પણ ૩૦-૩૨ કરોડ હિન્દીવાનો વ્યવસ્થાપન એજ સરકારની છાંયા હેઠળ રહેશેને?

તમે સિદ્ધાંત તરીકે સરકાર એ સંસ્થાનીજ સામે છો? મને દુનિયામાં એક પણ સરકાર ખતાવી શકોછો જે તમને સંતોષકારક, ખામી વિનાની અને મંડળે ભાસતી હોય?"

તેમણે તરત જવાબ આપ્યો, "હા. જુઓ, ડેન્માર્ક તરફ. ડેન્માર્કની સરકાર મને તો જરૂર સંતોષ આપે

એ સરકાર જનતાના પ્રતિનિધિત્વવાળી છે જતાયેલી પ્રબલને તે નથી રંબડતી, નથી હુટતી. તેના અધિકાર હેઠળના લોકો સુધરેલા, બુદ્ધિશાળી, સંતુષ્ટ અને સુખી છે. ખીલ્યોને શુલામીમાં રાખવા માટે તે મોટા લશ્કર કે નૌકામૈન્યો નથી નિભાવતી."

સામ્રાજ્યવાદ

મેં પૂછ્યું, "તમે સામ્રાજ્યો તો ખરાબજ કોય એમ ધારે છો? રામના સામ્રાજ્યનું કેમ? તે તો પ્રગતિનું પોષક હતું. મારી બાળ સુગળ ઈશુએ રામના મહારાજ્ય સામે એક શબ્દેય નથી ઉચ્ચાર્યો!"

તેમણે જવાબ આપ્યો, "ખરી વાત. પરંતુ તેઓ ઈર્ષ સામ્રાજ્યવાદનો નાશ કરવા નહોત. અવતર્યા મત્યેક સુધારકને પોતાના સુગળ જે મહાનમાં મહાન અન્ધાર હોય

તેની સાથે પ્રવૃત્તિ કરવાની હોય છે. ભગવાન ઇશુ, મહામહા, બુદ્ધ, અને કેટલેક અંશે દુધર-એ સર્વેએ પોતપોતાના યુગમાં પ્રવર્તતી અન્યાયપ્રવૃત્તિ સામે બુદ્ધ મર્યાદેલું. આ યુગનો શયતાન સામ્રાજ્યવાદ છે.”

એટલે મેં પૂછ્યું, “ત્યારે તમે સામ્રાજ્યનો નાશ કરવા નીકળ્યા છો?”

તેમણે કહ્યું— “હું એમ નથી કહેતો. લોકતંત્ર સ્થાપન કરી સામ્રાજ્યવાદને ટાળવા માંગું છું. ઇંગ્લેંડથી તદ્દન છુટાં પડવુંજ એમ પણ માગું કહેવું નથી.”

“વારૂ, ત્યારે તમારા લોકતંત્રની વ્યાખ્યા શી છે?”

“પ્રેમની સાંકળ વડે જોડાયેલી સ્વતંત્ર પ્રજાઓનું અધુત્વ. સામ્રાજ્યના ઘણા ભાગોમાં એવી જાતનું અધુત્વ છે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં જુઓ. ત્યાં કેવું છે? નિહાળો ઓસ્ટ્રેલિયા! અને ન્યુઝીલેન્ડ, જે અજબ દેશના લોકોએ અજબ છે!

આ અધુત્વમાં હિન્દીવાનોના લોકતંત્રને ખીજ સરખોના જેટલી ઉંચી પદવી મળવી જોઈએ. હિન્દને ખીજ ભાગોના જેટલીજ સમાનતાના હક સાથે સ્વતંત્ર રીતે દાખલ કરાવવા ઇચ્છું છું.”

મુધારા

“પણ હિન્દી સરકારને! હુદૂશ એજ છે કેની? હિન્દુસ્તાન જોખમહારી સ્વીકારવા તેમાર આય ત્યારે તેને

સામાજ્યમાં સ્વરાજ્ય આપવું એજ મૉન્ટેક્ઝ સુધારાઓનો અર્થ છે ને? તો પછી—”

“પણ મને એ સુધારામાં જરાયે શ્રદ્ધા નથી. એ હાખલ કરવામાં આવ્યા, ત્યારે ખેડેલાં તો હું કંઈક રાજ થયેલો; કારણ કે મને લાગ્યું કે આખરે અધિકારમાંથી તેજનું એક કિરણ સ્ફુરે છે. મેં સુધારાને સત્કાર્યા. તેમને સ્વીકારવાજ એ માટે મેં મારા દેશભાઈઓ સાથે વિવાદ પણ કર્યો. મેં કહ્યું કે

સરકારના પદ્ધતાપ

ની આ નિશાની છે. લડાઈ જાગી તે વેળાએ જે વચનો સરકારે આપેલા તે પ્રમાણે હવે તે આપણને આપે છે એમ માની લડાઈમાં જવા માટે મેં લોકોને ઉપદેશ કર્યો. મેં ધાર્યું કે હજી તો શરૂઆતજ છે, ભવિષ્યમાં શું થાય છે તે તો જોઈએ.

પણ

એ પછી જે પ્રસંગો બન્યા તેણે મને ફેરવી નાંખ્યો. પંજાબના અત્યાચાર, ખિલાફતનો પ્રશ્ન —એ કેમ વિસરાય? પછી આવી સરકારની દમનનીતિ. અને હવે સુધારા — એને કોણ માને?

એથીજ હું સરકારને શયતાની કહું છું અને કોઈ પણ રીતે તેની સાથે સહકાર કરવાની ના પાડું છું.”

બાઈ

હવે નીકળી બાઈ અને બહિષ્કાર વિષે વાત. એ વિષય નીકળતાંજ મહાત્માજીના વદન પર મંદ હાસ્ય ફરકી રહ્યું. તેમણે કહ્યું:— “મને સર્વ વિષયો કરતાં બાઈ અત્યંત પ્રિય છે.” પોતે ઓઢેલી શાલને બતાવી તેમણે કહ્યું “આ વસ્ત્ર બહુ પવિત્ર છે.”

આગળ ચલાવતાં તેઓ પેલાંડ્યા, “તમે દુકાળ વિષે વિચાર કરો હજારો કુટુંબો તદ્દન નિરાધાર થઈ પડે છે. તેઓ કંઈ કરતા નથી -- કરી શકતા નથી. ભૂખે ટળવળતાં તેઓ મરણને શરણે જાય છે, જો તેમની કુંપડીઓમાં રેંટીયાનો પ્રવેશ થાય તો તેઓ મરણથી બચે, રેંટીયા તેમને દુકાળમાંથી બચવા જેટલું જરૂર આપે.

જાપાનના બારિકથીયે બારિક મુંવાળા રેશમ કરતાં આ ખરબચડું કાપડ મને અતિશય બહાલું લાગે છે. એનીજ દ્વારા મારા હજારો લગોટભર નવસ્ત્રાં અને ભૂખે મરતાં દેશભ્રાઈઓ સાથે હું સંબંધમાં આવ્યો છું.

તમારા કપડા તરફ નજર કરો: તે ખરીદી તમે એક બે આના ગરીબ મીલમબુરના હાથમાં મૂકો છો અને છ સાત આના જાય છે માટર દોડાવતાં મૂડીદારોની પાસે. મારા કપડાં માટે જો દ્રવ્ય હું ખરચું છું તે સીધું ગરીબ માણસના હાથમાં જાય છે. પીંજરો, કાંતનાર અને વણકર તેમાંથી પોષણ પામે છે. પૈસાદારોને કશું મળતું

નથી. એ મને સ્વર્ગ તુરંત આનંદ આપે છે. આટલુંજ માત્ર,
—હિન્દને બેરેબેર, કુંપડીએ કુંપડીએ, રેટિયા દાખલ
કરવાનું કામ મારાથી થાય તો મારાં આટલા જીવનમાં
મેં ઘણું કર્યું એમ હું સંતોષ માનીશ. ઇશ્વરેચ્છા તો
ખીજાં કામો આવશે અવનારે કરીશ.’

પુનર્જન્મ

“હું?” તેમના દેહો શબ્દો ન સમજવાથી મેં પૂછ્યું,
“એ શું કહ્યું? શું આપણે આ દુનિયામાં ખીજો જન્મ
લઈએ છીએ?”

“જરૂર.” મહાત્માજીએ જવાબ આપ્યો, “સ્વર્ગમાં
સ્થાન પામવા જેટલા પવિત્ર ન હોઈએ તો દુનિયામાં ફરી
આવવુંજ પડે. આપણે ખેલોં એ વિષેજ વાત કરતા હતા.
સીઝરનું સીઝરને આપો -- આત્મા ઇશ્વર પાસે જાય, તે
ખેલોં તેણે દુનિયાની સાથેનો હિસાબ ચૂકવવો જોઈએ.
આત્માએ કાયા અને ગાયાથી તદ્દન મુક્ત થવું જોઈએ.”

જનવરોનો આત્મા

“જનવરોનો આત્મા હોય છે એમ તમે માનેછો?”

“અલખત્ત, એથીજ તો અમે હિન્દુઓ પ્રાણીઓનો
ધાત્ર નથી કરતા. તેમને છુટા ફરવા દઈએ છીએ.”

“ત્યારે તમે સાપ, વીંછી વગેરેને માનવામાં આવ

સમજો છો?”

“જરૂર અમે આશ્રમમાં તેમને નથીજ મારતા. મનુષ્ય જાતિ પર પ્રેમ રાખવો એ આત્માની ઉચ્ચ કક્ષા છે. પરંતુ દરેક વસ્તુ પર પ્રેમ રાખવાથી આત્મા ઘણી વધારે ઉચ્ચ કોટીનો બને છે.

હજી એ કોટિએ હું નથી પહોંચ્યો. એવા હિંમત પ્રાણી મારી પાસે આવતાં મને ઊઠીક લાગે છે; પણ જો આપણે તેમને હિરાનું ન કરીએ તો તેઓ આપણને જરૂર છેડે નહિ.

મારા એક ઈંગ્લિશ મિત્ર પર એક મોટો શિકારી ફૂતરો દોડી આવ્યો. હું ખીધો; પરંતુ તે ઈંગ્લિશ તો આગળ ગયો અને જરાયે ડર વિના એ ફૂતરાને ભેટ્યો. ફૂતરાનો કોઈ નરમ પડી ગયો.”

(મને ગાંધીજીના એક અનુયાયીએ કહેલું કે એક વખત સાંજે આશ્રમમાં ગાંધીજી આગળ એક સાપ આવેલો. ખીજેઓ તેને પકડત. પણ તેમણે ઇશ્વારે ના કહી. સાપ જરાયે ઈજા કર્યા વિના ગાંધીજીના ઘુંટણ ઉપર થઈને બાગમાં જતો રહ્યો.)

“પરંતુ જીવનવરોના આત્મા કરતાં મનુષ્યનો આત્મા તમે વધારે ઉચ્ચ નથી માનતા?” એ પ્રશ્ન કર્યો—
“તમે જ એક મહાન પ્રવૃત્તિના નાયક છો. તમારી સામે એક સાપ આવે અને તેને ઈજા કર્યા સિવાય તમે બચી ન

શકો તેમ હોય તો તેને મારીને તમારી જીંદગી બચાવી લેવાની ફરજ નથી?”

“ના. ભલે નાગ મને મારી નાંખે શરીરના પતનથી કંઈ જીવન પૂરું નથી થતું. કોણે જાણ્યું કે આ પ્રમાણે નાગથી બચાવાયેલા હું બીજી જગે વિજયી પડવાથી મરણ ન પામું?”

“પણ ત્યારે નાગનો આત્મા મનુષ્યના આત્માથી જુદો તો ખરાજ ને?”

મહાત્માજીએ કહ્યું. “ખરું છે. જાનવરોનો આત્મા અર્ધચેતન છે. મનુષ્ય ઈશ્વરને ઓળખે છે. તેઓ નથી ઓળખતા.”

“માણસનો આત્મા પ્રાણીશરીર ધારણ કરે ખરો?”

“હા. હું માનું છું કે ભયંકર પ્રાણીઓમાં આડે રસ્તે દોરવાયેલા મનુષ્યોનો જ આત્મા છે.”

“આ અસંખ્ય, અગણિત મચ્છરો, જનુઓ, જનાવરોને આત્મા છે ત્યારે?”

મહાત્માજીએ કહ્યું. “ઈશ્વરના કાર્યની હદ બાંધનાર આપણે તે કોણ માત્ર?”

હવે મેં રજા લીધી અને બૂટ પહેરવા માંડ્યા. તેમ કરતાં બૂટમાંથી એક કરોળીઓ નીકળ્યો. મને તો તેને

હ્યડી નાંખવાની વૃત્તિ થઈ, પણ મેં સંયમ કર્યો. હ્યડીને મેં કહ્યું, “જુઓ તમારા ઉપદેશની મારા પર અસર થઈ કે નહિ તેની ઈશ્વર કસોટી કરે છે. આ કરોળીયાને એણેજ અહિં મોકલ્યો હશે?”

મહાત્માજી હસ્યા અને કહ્યું—“કરોળીયા તો બડા બડા કામ કરી શકે છે. તમે મહુમ્મદ અને કરોળીયાની વાત નથી જાણતા?”

મને લાગ્યું કે મહાત્માજી રોબર્ટ ખુસ વિષે બોલતા હશે. પરંતુ તેમણે મને મહુમ્મદ અને કરોળીયાનો પ્રસંગ સમજાવ્યો. વાત કરતા હતા તેવામાં મિ. બેન્કર રેંટીયો લાવ્યા એટલે ગાંધીજીએ કાંતવા માંડ્યું.

• મને ધ્યુ કે સૂતરની આ જાળવડે તેઓ હિન્દનાં ગરીબડાં સંતાનને દેડાવશે ? કે—

પોતાના અસખ્ય લોખા અનુયાયીઓને પોતાના મગજમાંથી નીકળતી આ ભ્રમણાજગમાં સપડાવશે?

એક સત્યવીરની કથા.

પ્રેતાવના.

અતિ મહાપુરુષ, નીતિવાન, વીર સોઠરેટીસ ધૃત્વીસન પૂર્વે ૪૭૧ ની સાલમાં થઈ ગયો. તે ગ્રીસ દેશમાં જન્મ્યો હતો અને તેની જીંદગી નીતિનાં ને પરોપકારનાં કામો કરવામાં ગંઢ હતી. તેની નીતિતથા ગુણોને કેટલાક અદેખા માણસો નહિ દેખી શક્યા; તેથી તેની ઉપર ખોટાં તહોમતો મૂકવા લાગ્યા. સોઠરેટીસ ખુદાથી બહુ ડરીને ચાલનારો હતો, તેથી માણસોની ટીકાની થોડી દરકાર કરતો. તેને મ્હોતનો ભય નહોતો. પોતે સુધારક હતો, અને ગ્રીસની રાજધાની-એથેન્સના લોકોમાં જે સડો દાખલ થયો હતો તે કહાડવાને તે મથતો-તેમ કરતાં ઘણાં લોકોના જીવંતમાં તે આવતો. જુવાનીઆઓનાં મન ઉપર તેણે બહુ સારી અસર કરી હતી, અને તેઓનાં ટોળાં તેની પાછળ ફરતાં. જોઈથી કેટલાક લૂંટારાઓને લૂંટવાનું મળતું તે ખંધ થયું. માણસોને ખગાડીને જોયો પોતાની કમાણી કરતા તેઓની કમાણીમાં ફરકતું પહોંચવા લાગી.

એથેન્સમાં એવો નિયમ હતો કે જોયો ત્યાંના ખંધારણુ ગુજબના ધર્મે પ્રમાણે ન ચાલે, અને ખીજને તેમ નહિ ચાલવાને શીખવે તેને ગુન્હેમાર ગણવો. તેવા માણસોને ગુન્હો સાબીત થાય તો તેને મ્હોતની સજા થાય.

સોઠરેટીસ પોતે રાજ્યધર્મે પ્રમાણે ચાલતો. પણ તેમાં જે પાપાંડ દાખલ થયું હતું તે નાબૂદ કરવાનું ખીજોને વેધડક શીખવતો અને પોતે પાપાંડથી દૂર રહેતો.

એથેન્સના કાયદા પ્રમાણે આવી અતના ગુન્હાની તપાસ પંચની આગળ ચાલતી. સોઠરેટીસની ઉપર રાજ્યધર્મને તોડવાનું

અને બીજાઓને તે તોડવા શીખવવાનું તોહોમત મૂકવામાં આવ્યું હતું, ને તેની તપાસ મહાજન મંડળ પાસે ચાલેલી. મહાજનના ઘણા માણસોને સોઠરેટીસના શિક્ષણથી નુકશાન થયું હતું તેથી તેઓને સોઠરેટીસ ઉપર વેરભાવ હતો. તેઓએ ખોટી રીતે સોઠરેટીસને ગુન્હેગાર ઠરાવ્યો, અને તેને ઝેર પીને મરવાની સજા કરી. કોઈને કેહાંતદંડની શિક્ષા થતી ત્યારે તેનો અંત કાવવાના ઘણા રસ્તા લેવાતા. તેમાંથી સોઠરેટીસને ઝેર પીને મરવાની સજા થયેલી.

આ વીર પુરુષ પોતે ઝેર પીને મરણ પામ્યો અને જ દિવસે તે ઝેર પીવાનો હતો તેજ દહાડે તેણે શરીરના નાશવંતપણા ઉપર અને જીવના અમરપણા ઉપર પોતાના એક મિત્ર-સાગરીદ આજળ વ્યાખ્યાન કરેલું. એમ કહેવાય છે કે ઝેર લેવાની છેલ્લી વાડી સુધી સોઠરેટીસ જરાએ ડરેલો નહિ અને તેણે હસમગ્ગે ચહેરે તે પીધેલું. પોતાને જ વ્યાખ્યાન કરવાનું હતું તેનું ઉલ્લેખ વાક્ય બોલીને, જમ આપણે સરખતનો પ્યાલો રંગથી પીએ તેમ તેણે ઝેરનો પ્યાલો રંગથી પીધો.

આજે દુનિયા સોઠરેટીસને સંભારે છે. તેના શિક્ષણથી લાખો માણસને ફાયદો થયો છે. તેની ઉપર તોહોમત મૂકનારને અને તેને સજા આપનારને દુનિયા વખોડે છે. સોઠરેટીસ તો અમર થઈ ગયો છે અને તેના જવાના નામથી ગ્રીસ આજુ પંકાયેલું છે.

સોઠરેટીસે પોતાનો ખચાવ કરતાં જ લાવણ કહ્યું તેની સાથે તેના સાગરી મખ્યાતદ પ્લેટોએ લખી છે. તેના તરજુમો ઘણી જાણાઓમાં થયો છે. તેના ખચાવ બહુ સરસ અને નીતિના સહી ભરેલો છે. તેથી અમે તે બહોં આપવા માંગીએ છીએ.

અમે શબ્દે શબ્દ તરજુમો નહિ આપતાં તેના મુખ્ય સાર આપીશું.

આપણે દક્ષિણ આફ્રીકામાં બદકે આખા હિંદમાં હજી
થણાં કામો કરવાનાં છે. ત્યારેજ હિંદની હાડમારી દૂર થાય
તેમ છે. આપણને સોંકરેટીસની માફક જીવતાં અને મરતાં
આવડવું જોઈએ. સોંકરેટીસ તો વળી મોટો સત્યાગ્રહી હતો. તે
પોતાનીજ પ્રજાની સામે સત્યાગ્રહી થયો. તેથી ગ્રીક પ્રજા મોટી
થઈ. આપણે કાયર થઈને, અથવા આપણને માન નહિ મળે કે
આપણો જીવ જશે, એવી ધાસ્તીથી આપણામાં રહેલી ખામીઓ
નહિ તપાસીએ, જાણ્યા છતાં તે તરફ પ્રજાનું ધ્યાન નહિ
જેંતીએ ત્યાં લગી, ખહારના સેંકડો ઇલાજો લેવા છતાં-કોંગ્રેસો
કરાવા છતાં-એક્સટ્રીમીસ્ટ બનવા છતાં-હિંદનું ભૂલું કરવાના
નથી-તેનું ભલું તેમ થવાનું નથી. ખરા દરદને પીછાની તેને
હાડકું કરી, તેને લાગુ પડે તેવા ઇલાજો લઈ, જ્યારે હિંદનું
ખહારનું અને અંતરનું શરીર દર્દરહિત થઈ ચોખ્ખું થશે ત્યારે
અંગ્રેજી કે બીજા જીલમરૂપી જંતુઓ તેને કશી ઇજા પહોંચાડી
શકશે નહિ. પણ જો શરીર પોતેજ સડેલું હશે તો એક
જાતના ચેપી જંતુ નાચુદ કરીશું તો તેની જગ્યાએ બીજી જાતના
ચેપી જંતુ ચડી બેસશે, અને હિંદ-શરીરને પાલખાલ કરશે.

આ વિચારો ધ્યાનમાં લઈ, સોંકરેટીસ જેવા મહાત્માના
વાક્યોને અમૃત સમાન જાણી તેના ઘુંટડા અમારા વાંચનાર પીએ
અને તેથી અંતર રોગને નસાડી બીજાને એવા રોગ નસાડવામાં
મદદ કરે એવા હેતુથી અમે સોંકરેટીસના જાનણને સાર આપીએ
છીએ.

મો. ક. માંધી.

એક સત્યવીરની કથા.

સોકરેટીસનો ખ્યાલ.

હે એથેન્સના લોકો, મારી ઉપર તહોમત મુકનારાના બોલથી તમે કેટલે દરજ્જે દોરનાયા છો તેની મને ખબર નથી. તેમનાં વચન એવાં મર્મવાળાં અને સાચાં હોવાતાં હતાં કે હું પોતે માફે જાન બૂલી ગયેલો. છતાં હું કહું છું કે તેઓ જ બોલ્યા છે તે જુઠાણું છે. તેઓના ખધા જુઠાણામાંનું એક તો મને ખડું અજાણી ભરેલું લાગ્યું. તેઓએ તમને કહ્યું છે કે તમારે મારા છટાદાર ભાષણથી ભોળવાઈ ન જવું. છટા તો તેઓ વાપરે છે. મને છટા આવડતી નથી. પણ જો સત્યને તેઓ છટા કહી તે તો મારામાં છે એમ હું કબૂલ કરું છું. પણ જો મને સત્યવત્તી તરીકે તેઓ કબૂલ રાખે તો તેઓ જોને છટાદાર માને છે તેવી જાતનો છટાદાર હું નથી. કેમકે તેઓ ભપકાથી બોલ્યા છે, છતાં તેઓના બોલમાં કંઈ સાચું નથી. હું તો તમારી આગળ જ સાચું છે તેજ, અને તે બધું રજુ કરવાનો છું. હું કંઈ તમારી આગળ ઘડેલું ભાષણ લાગ્યો નથી. હું ઘરડો છું. મારે તમારી આગળ છટા કે ભપકો વાપરવાનાં હોય નહિ, એટલે હું જેમ તમારી આગળ હમેશાં બોલું છું તેવીજ સાદાશી બોલું તો તમે તાજુબ ન થાઓ. મને હવે ૭૦ કરતાં વધારે વંદન થયા છે. તેમાં આજે પહેલાં મને અદાલતનો અનુભવ

ચાય છે. તેથી અદાલતના ભપકાની અને અદાલતની ભાષાની મને ખબર નથી. એટલે મારા શબ્દોનો તમે ખ્યાલ ન કરજો. જહજ તસીકે તમારું કામ, હું ન્યાયી વાત કરું છું કે નહિ તે જોવાનું છે. મારું કામ તમારી આગળ સાચુંજ રજુ કરવાનું છે.

મારી ઉપર ઘણાં માણસોએ તહોમત મૂક્યાં છે. તેમાનું એક એ છે કે હું ખી જતની શોધ કરું છું ને જ ખોટું છે તે ખરું કરીને ખતાવું છું ને લોકોને ભ્રમાવું છું. આ તહોમત મૂકનારાઓ જોરાવર છે. તેઓ જણાવે છે કે હું આપણા ખાપદાદાનો ધર્મ જળવતો નથી. આવી વાતો તેઓએ તમારા કાને તમારા અચપણથી નાંખીને તમને ભ્રમિયાં છે. વળી મારી ગેરહાજરીમાં તમને વાતો કરી છે. તેથી હું તમારી આગળ મારો ખચાવ નથી કરી શક્યો. તેઓએ અદેખાધથી કે લુચ્યાધથી તમારી આગળ વાતો કરીને તમારા દિલ ઉશ્કેર્યાં છે. તે સાક્ષ્યાઓ એમ છચ્છું છું. પણ હું જાણું છું કે તે કામ કઠણ છે. છતાં મારે જ કહેવું ઘટે તે કહીશ. પરિણામ ખુદાને જ યમે તે બલે આવે.

“તેઓ શું કહે છે તેનો સાર હું ઉપર કહી ગયો. વળી તે મારા નાટક કરે છે. તેમાં ખતાવે છે કે હું હવામાં ફરવાના અખતસઓ કરું છું. આની મને તો ખબર પણ નથી. હવામાં ન ફરી શકાય એમ હું કહેતો નથી. તેવું જણનાર કોઇ કોઇ તો તે બલે તેવા અખતરા કરે. પણ મને તો તેનું જ્ઞાન નથી, છતાં એલીટસ મારી ઉપર તેવા આરોપ મૂકે છે.

મહાજનમાંથી તમે ઘણાઓ મારા સહવાસમાં હમેશાં આવ્યા છો. તમે એક ખીજને પૂછી બેઠે કે એવી વાત સુઝાએ મહેં કોઈ દહાડે કોઈને કરી છે? અને જો તમે ખધા કહી શકો કે મહેં કોઈને એવી વાત નથી કરી તો તમે સમજી શકશો કે જવું આ તહોમત ખોટું છે તેવાં ખીજાં પણ હોવાં બેઠાં.

વળી મારા વિરોધીઓ કહે છે કે હું લોકોને શીખવું છું ને તેના ખડલામાં પૈસા લઉં છું. આ તહોમત પણ જુઠું છે. કદિ તે વાત ખરી હોય તો તેમાં હું કાંઈ ખરાબ સમજતો નથી. આપણામાં ઘણા શિક્ષકો છે, તે પોતાનું મહેનતાણું લે છે. અને તેઓ ખરાખર શીખવે ને તેઓને પૈસા મળે તેમાં કાંઈ ગેરઆખર હું માનીશ નહિ. આપણી પાસે જનવર હશે તો તેને શીખવવાને આપણે માણસ રાખીશું ને તેને પૈસા આપીશું. ત્યારે શું આપણાં છોકરાંઓને આપણે સારાં થતાં, શેઢેરી તરીકેની ફરજ બજાવતાં નહીં શીખવીએ? અને તેઓને સારે રસ્તે લઈ જનાર શિક્ષક મળે તો તેને આપણે પૈસા અને માન બંને નહિ આપીએ? પણ મને તો આવી રીતે શીખવવાનું બન્યું જ નથી.

ત્યારે તમે કહેશો કે “જો તારામાં કાંઈ ખરાબી નથી તો આટલાં તહોમતો કેમ મૂકવામાં આવે છે? જો તે માણસોને ખાસ જમાવ્યા ન હોય તો ખીજની ઉપર નહિ ને તારી ઉપરજ કેમ તહોમતો આવે છે?” આવો સવાલ તમે પૂછો તે ગેરબ્યાજખી નહિ બણાય. મારી ઉપર તહોમતો કેમ મૂકાયાં છે તેનું કારણ બતાવવાની હું મહેનત કરીશ. તમને કદાચ માફ જોઈવું

મરકરીરૂપે લાગશે. છતાં ખારી રાખજે કે હું જે સાચું છે તેજ કહીશ. મારી ઉપર તેઓ તહોમત મૂકે છે તેનું કારણ એ છે કે મારી પાસે અમુક જ્ઞાન છે. એ જ્ઞાન કેવું છે એમ તમે પૂછશો તો હું કહીશ કે તે જ્ઞાન ભલે માત્ર મનસ્વી હોય, પણ તે મારામાં જટલું છે તેટલું ખીજમાં નથી એમ આપણા દેવે પણ કહ્યું છે.

દેવવાણી એમ થઈ છતાં મેં તે તુરત નહિ માન્યું, તેથી આપણામાં જે સર્વથી જ્ઞાની માણસ કહેવાતો હતો તેની પાસે હું ગયો. તેને કેટલાક સવાલો કર્યા. તે ઉપરથી મેં જાણ્યું કે તેને તો જ્ઞાનનો ડોળ જ હતો અને જ્ઞાનનો ડોળ નહોતો. તેટલે દરેકને હું તેના કરતાં વધારે જ્ઞાની હોવા જોઈએ એમ મને જણાયું. કેમકે જે માણસ પોતાનું અજ્ઞાન જાણે છે તે, અજ્ઞાનને નહિ જાણનાર કરતાં જ્ઞાની છે એમ કહી શકાય. પણ જ્યારે પેલા જ્ઞાનીનું અજ્ઞાન મ્હેં ખતાવ્યું ત્યારે હું તેની આંખે ચડ્યો. પછી ખીજા જ્ઞાની આગળ હું ગયો. તેણે પણ જ્ઞાનનો ડોળ કર્યો-પોતાનું અજ્ઞાન ઢાંક્યું. આ વાત મ્હેં તેને ખતાવી તેથી તે પણ મારો વેરી બન્યો. આમ હું ઘણા જણની આગળ ગયો અને તે બધાએ પોતાનું અજ્ઞાન ઢાંક્યું. બધાને મેં તેઓનો ડોળ હતો તે ખતાવ્યો ને તેથી તેઓની પાસે હું કહવો થયો. મારા અનુભવમાં મેં એમ જોયું કે જેમ જ્ઞાનનો ડોળ વધારે હતો તેમ કહીકતમાં વધારે અધારે હતો. મેં એમ પણ જોયું કે ખરું જ્ઞાન તો એ છે કે આપણે બહુ અબણ છીએ એનું જ્ઞાન લાવવું.

હું ઘણા કવિઓની આગળ ગયેલો, ઘણા હુન્નરીઓ પાસે ગયેલો. મને માલમ પડ્યું કે ઘણા કવિઓ પોતાનું લખાણ નહિ સમજવી શક્યા. હુન્નરીઓ જેમકે પોતાના હુન્નરમાં ચઢીઆતા હતા, પણ હુન્નરની મજરરીમાં તેઓએ એમ માની લીધું કે બીજા બાબતોમાં જે તેઓને બીજાના કરતાં વધારે જ્ઞાન હોવું જોઈએ. આમ તેઓ બધા ગોથાં ખાતા હતા. મને તો આપણી અજ્ઞાન દશાનું જ્ઞાન તે બધાના કરતાં વધારે હતું એમ મેં જોયું.

હવે તમે સમજી શકો છો કે એટલા બધા તહોમત મારી સામે કેમ મૂકાયાં છે. આપણે કેવા અજ્ઞાન છીએ, અને 'માણસ જાતનું જ્ઞાન કેટલું બધું ટુંકું છે તેનો આભેદ્ય ચિતાર આપવામાં સેકાઇને મેં રાજ્યની બીજા સેવા નથી કરી. મારું પોતાનું બધું છોડ્યું છે ને હું પોતે અત્યંત ગરીબ રહ્યો છું. પણ મને લાગ્યું કે જો હું માણસને તેના અબજપણાનું જ્ઞાન કરાવું તો તેમાં હું ખુદાની સેવા કરું છું. અને તે સેવા મેં પસંદ કરી છે તેથી મારી ઉપર લોકોની ઇતરાજ વધી છે.

વળી કેટલાક ભુવાનીઓ જોયોને બહુ કામ નથી તેઓ મારી પાછળ ફરે છે ને હું સવાલો કરું છું તેમ તેઓ પણ અર્થજ્ઞાનીઓને સવાલ કરે છે. આમ યવાળી જને સવાલ કરવામાં આવે છે ને જોયોનું પોકળ ખુલ્લું થાય છે તેવા માણસ મારી ઉપર ગુસ્સે થાય છે. મારી ઉપર જોયો બીજું કંઈ તહોમત નથી મૂકી શકતા, તેથી તેઓ કહે છે કે "આ માણસ જોઈએ

તે કરતાં હંડો છતરે છે, આપણા દેવને માનતો નથી, તે ખરાબને સાફ કંઠી ખતોવે છે. ” આવા માણસો પોતાનું અજ્ઞાન ઢાંકવાની ખાતર બધાના કાન ભારી વિશ્વ ખોટી રીતે ભભેરે છે. તેવાઓમાં મેલીટસ અને બીજા માણસો છે. મેલીટસ એમ કહે છે કે હું એથેન્સના જુવાનીઓને બગાડું છું. હવે મેલીટસનેજ હું સવાલ પૂછું.

સોક્રેટીસ પૂછે છે:—મેલીટસ, તમને નથી લાગતું કે જુવાનીઓને બને તેટલી રીતે સફળુણી કરવા ?

મેલીટસ કહે છે—મને તેમ લાગે છે.

સો:—ત્યારે જુવાનીઓને સફળુણી કેણુ બનાવે છે ?

મે:—ધારાઓ.

સો:—મારા સવાલનો જવાબ નથી મળ્યો. મેં પૂછ્યું કે ‘કોણ’ તેઓને સારા કરે છે ?

મે:—જે તો ન્યાયાધીશો કરે છે.

સો:—શું તમે એમ કહો છો કે જો આ ઇન્સાફની ગાદીએ બેઠા છે તેઓ સફળુણુ શીખવી શકે છે.

મે:—બિશ્વક.

સો:—બધા કે તેઓમાંના કેટલાક જ ?

મે:—બધાઓ.

સો:—તમે ઠીક કહ્યું. હવે હું પૂછું છું કે જો આ બધા સાંભળવાને આવ્યા છે તેઓ તેમ શિક્ષણ આપી શકે નહિ ?

મે:—તેઓ પણ આપી શકે.

સો:—ત્યારે તમે એમ કહો છો કે એથન્સના બધા લોકો સદ્ગુણ શીખવી શકે છે ! ને માત્ર હું જીવાનીઆને બગાડું છું !

મે:—હું એમજ કહું છું.

સો:—તમે તો મારી ઉપર બારે તહોમત લાવ્યા. તમે જ કહો છો તે વાત થોડાંઆને પણ લાગુ પડતી હશે. ઘણા માણસો તેઓને સુધારી શકે ને થોડાજ બગાડે ; એમ તમે કહેશો ? કે ખરું બેતાં ઘોડાના તાલીમખાજ તો ઘણાજ થોડા હોય ને ખાકીના તો એવી ખાખતમાં અજાણ્યા હોય ? એવાજ કાયદો વળી ખીજ માણીઆને સાફ છે એમ પણ તમે કયુલ નહિ કરો ? મને તો લાગે છે કે તમારે તે વાત કયુલ ફરવીજ પડશે. કેમકે તે તદ્દન દેખીતી છે. અને માણસને સાફ જૂદો ધારે છે એમ કહેવામાં તમે મારી ઉપર વચર સમજે આરોપ મૂકો છો એવું હું તો બેઉ છું. વળી શું તમે એમ કયુલ નહિ કરો કે જોઓ નહારા માણસની પાસે ઘણો વખત રહે તેઓની તેમને અસર થાય છે ?

મે:—એ તો હું કયુલ કરીશ.

સો:—ત્યારે તમે એમ કહેશો કે કોઈ કોઈ માણસ પોતાની મેળે પોતાનું ખુરું કરવા ઇચ્છે છે.

મે:—એમ તો મારાથી નહિ કહેવાય.

સો:—ત્યારે હવે કહો કે હું જીવાનીઆઓને બધી બેધને બગાડું છું કે અજાણ્ય ?

મે:—હું કહું છું કે તમે તેઓને બધી બેધને બગાડો છો.

સો:—એમ તમારાથી કેમ કહી શકાય ? તમે જુવાન છો. હું બુદ્ધો છું. તમે માનો છો કે હું એટલું ન સમજી શકું કે બે હું બીજાઓને બગાડું. "તો હું પણ વધારે બગાડું ? આવું તમે તો હિપર કબુલ કરી ગયા છો. કેમકે આપણે બેયું કે નઠારાની સોજત કરનાર નઠારા બને. આમ હું નુકસાન પામવા મરજી છે એમ કોઈ માનશે નહિ. અને બે આ મારી દલીલ ખરી હોય તો પછી કેમથી રીતે બગાડવાનો આરોપ હડી જાય છે. હવે એમ કહો કે હું અબાણે બગાડું છું. એમ હોય તો તમારી પ્રજા મને શીખવવાની હતી. તમે તો મને સુધારવાને પ્રયત્ન પણ નથી કર્યો. મારી પાસે પણ તમે નથી આવ્યા. મેં તો તમે સજા કરવાને ખાતર એકદમ ખડો કર્યો છે. આ રીતે મેલીટસે કહ્યું તે ખતાવે છે કે તેણે કોઈ દિવસ હડી ખાખતો પર વિચાર કર્યો નથી. હવે હું કેવી રીતે જુવાનીઓને બગાડું છું તેની તપાસ કરીએ. મેલીટસ ! તમે એમ કહો છો કે આપણું શહેર જો દેવતાઓને માને છે તેને નહિ માનવાનું તેઓને શીખવીને હું બગાડું છું ?

મે:—હું બેશક એમજ કહું છું.

સો:—ત્યારે તમે શું કહો છો ? શહેર માને છે તે દેવતાને નહિ માનવાનું હું શીખવું છું કે બીજા દેવતાને માનવાનું શીખવું છું ?

મે:—હું તો એમ કહું છું; કે તમે દેવતા માત્રને માનતા નથી.

સો:—સાબાસ ! મેલીટસ ! તમે તો એમ કહો છો કે આપું

શહેર સૂર્ય ચંદ્રને માને છે પણ હું નથી માનતો.

મે:—હું તો એમજ કહું છું કે તમે માને છો કે સૂર્ય એ પથરો છે ને ચંદ્ર એ મટોડો છે.

સો:—તમારી વાત કોણ માનશે ? જ આરોપ મારી પર નાખો છે તે કોઈ કપૂલ નહિ કરી શકે. કેમકે હું જો એવું શીખવવા જઈ તો સૌ કહી શકે કે તે કંઈ નવું શિક્ષણ નથી. તે તો ખીજાઓ કહેતા આવ્યા છે. વળી મેં પોતે તેઓનું કહેવું માન્યું નથી. પણ જો તમે મારા ઉપર સૂર્ય ચંદ્ર વિષે આમ તહોમત મૂકો છો તો તમે એમ કહેશો કે હું 'ખુદા છે' એમ પણ માનતો નથી.

મે:—હું ચોક્કસ રીતે કહું છું કે તમે ખુદાના અસ્તિત્વને ઈન્કાર કરો છો.

સો:—ત્યારે તો તમે જો અને નહિ એવી વાત જણી છુટ્ટને કરો છો. ખુદા નથી એમ મારાથી કેમ કહેવાય ? કોઈ એમ કહી શકે કે માણસોને લગતી વસ્તુઓ છે પણ માણસોની પોતાની હયાતી નથી ? અથવા ઘોડાઓને લગતી વસ્તુઓ છે ને ઘોડાઓ નથી ? ફીરસ્તાને લગતી વસ્તુ છે ને ફીરસ્તા નથી ?

મે:—જોને લગતી વસ્તુ હોય તેની હયાતી હોય.

સો:—તમે કપૂલ કરો છો કે હું દેવતાઓને લગતી વાત કંઈ છું એટલે દર્વતાઓ છે એમ હું કપૂલ કંઈ છું, એમ તમારે મણવું જોઈએ.

એટલે મારે હવે મેલીટસના તહોમત ખાખત વધારે કહે-

વાનું રહેતું નથી. હું વળી માનું છું કે આમ પ્રજાના ઘણાએ મારી સામે છે. મેલીટસ વિગેરે જે કહે છે તે ઉપરથી તમે મને ગુન્હેગાર નહિ ઠરાવો. પણ આમની અંદેખાઈ અને તેઓએ મૂંઢેલા દોષથી હું ગુન્હેગાર ઠરીશ. પણ તેવી રીતે ઘણા લોકો માણસોની ઉપર વીતેલી છે અને હજી બીજાઓ ઉપર વીતશે.

પણ કોઈ કહેશે કે:—“સોક્રેટીસ, જે અધ્યાસને લીધે તમારે મ્હોત ભોગવવું પડે તેવું છે તેવા અધ્યાસમાં ગુંથાવાથી તમને શરમ નથી”? આવા માણસોને હું સારી પેઠે કહી શકું છું કે:—“તમે ખરાખર નથી કહેતા. એક નજીવો માણસ હોય તેણે પણ મ્હોતનું ભોખમ તો માથે ફેરવવું જોઈએ. કોઈ પણ કામ કરતાં તેણે એકજ વિચાર કરવો જોઈએ. અને તે એ કે તે બાબત ધ્યાનથી છે કે ગેરધ્યાનથી? તે કામ સારા માણસને છાજે એવું છે કે નહિ? જે તમે કહો છો તે પ્રમાણે જેમાં મૂંઢવનું ભોખમ રહેલું છે એ કામ ખરાબ હોય તો દ્રાવના મહાન યોદ્ધાએ પ્રજા બતાવતાં, રણમાં મુલા તે બધા ઘણા ખરાબ માણસો ગણાવા જોઈએ. પેટ્રોકલસને તેની માથે કહ્યું કે જે હેકટરને તું મારીશ તો તારે પણ તુરત મરવું પડશે. ત્યારે પેટ્રોકલસે જવાબ આપ્યો કે:—“ફાટ હેકટરને મારીને મરવું એ બનાવ બીકણ થઈને જીવવા કરતાં હજાર દરજ્જે સારું કહેવાય” પેટ્રોકલસ મ્હોતથી રૂંધે નહિ, પ્રમીણ એવું છે કે જ્યારે કોઈ પણ માણસે ખરું સમજીને અમુક ‘પ્રમતીઈ’ લીધું હોય, અથવા અમુક પ્રમતીઈ પર તેને તેના ઉપરીએ મૂક્યો

હોય ત્યારે તે પગથીઆ ઉપરથી મ્હોતના કે બીજા એવા ડરથી તેણે ખસવું ન જોઈએ,

વળી જુઓ, જ્યારે હું આ રાજ્યમાં નોકરી કરતો હતો ત્યારે મારા મુખાએ મને જે જગ્યા સોંપી હતી તે જગ્યાને મ્હોતનો ભય હતો છતાં હું વળગી રહ્યો. હવે જ્યારે મારે દિલ મને અમુક જ્ઞાન ગ્રહણ કરવાનું કહે છે તે હું મોતના ડરથી ન ગ્રહું, કે તેને વિષે કંઈ ન જોણું તો તે કેવું તાજુબી ભરેલું ગણાય ? જે હું મોતનો ભય રાખું તો હું અજ્ઞાન છું એમ જે હું માનું છું તે મારી માન્યતાને દોષ આવે છે. અને જે અજ્ઞાન છતાં જ્ઞાનનો ડોળ ઘાલું, તો એકદમ 'મારી ઉપર કામ ચાલવું' જોઈએ. મ્હોતનો ડર રાખવો એ જ્ઞાનનો ડોળ ઘાલવા ખરોખર છે. કેમકે મોતને વિષે કંઈ ભય રાખવા જેવું છે એમ કોણ જાણી શક્યું છે ? મોત એ માણસને સર્વથી વધારે કાપડો કરનારી વસ્તુ છે એમ કેમ નહિ માનીએ ? માણસો તેનાથી ડરે છે, કેમ જાણે તેઓને ખબર હોય નહિ કે મોત તે ખરાબમાં ખરાબ વસ્તુ છે ! આમ જે આપણે જાણતા નથી તે જાણવાનો ફાંદો ધરાવવો એથી મોટું અજ્ઞાન બીજું કયું ? આવી ખાખતોમાં બીજાઓના કરતાં મારા વિચારો જુદા છે. જે મારામાં કંઈ ડહાપણ હોય તો તે એ છે કે મને મોત વિષે કંઈ જ્ઞાન નથી. તેથી હું તે વિષેનું મારું અજ્ઞાન ઠોકતો નથી. પણ મારે અનીતિથી ચાલવું અજાણવા મારા ઉપરીના વાજબી ફકરોથી ઉભરું ચાલવું તે હું 'ખોટું' ગણું છું એટલે જે હું

ખરું માનું હું તે કોઈ જાતની ખીકને લીધે કદિ છોડવાનો નથી. તેથી કદાચ તમે મારી ઉપર આરોપ મૂકનારની વાત ન માનીને એમ કહો કે:—“સોઠરેટીસ, હાલ અમે તને સજા નથી કરતા, પણ તે એવી શરતે કે જે અધ્યાસ તું કરે છે તે તારે છોડી દેવા. હવે પછી જો તું તેવું કરશે તો તને ખચીત મોતની સજા મળશે.” તો હું તમને કહીશ કે:—“હે એથેન્સના લોકો, તમને હું માન આપું છું, તમને હું ચાહું છું, પણ તમને હું તાણે થવું કરતાં ખુદને તાણે થવું તે હું વધારે પસંદ કરું છું. અને જ્યાં સુધી મારામાં દમ અને તાકાત છે ત્યાં સુધી હું મારા તત્વજ્ઞાનનો અધ્યાસ ચાલુ રાખીશ, અને જોઈ મને મળશે તથા સાંભળશે તેને નીચે પ્રમાણે ઓધ આપીશ:—

“અરે એથેન્સના ઉત્તમ માણસો ! તમે પ્રખ્યાત શહેરમાં વસનારા, છો. તમે બળવાન ગણાઓ છો તમે ડાહ્યામાં ખપો છો, ~~પણ~~ તમે પૈસાદાર થવા માંગો છો ! પૈસો મેળવતાં શુભ કરે છે તે જોતાં નથી. તમે હોદ્દા મેળવવાની, ને કીર્તિ મેળવવાની કાળજી રાખો છો. આમ કરતાં તમને કેમ શરમ નથી આવતી ? તમને તમારા અરવાં (આત્મા) ની, તમારા જ્ઞાનની, સત્યતાની દરેક શરમ નથી. તમારો આત્મા કેમ ઉંચે ચડે તેનું તમે જ્ઞાન રાખતા નથી. ”

મારા આમ કહેવા ઉપરથી કોઈ મને કહેશે કે તે પોતે તો પોતાના આત્માની દરેક શરમ રાખે છે, સત્યતાનું સેવન કરે છે; તો હું તેવા માણસને છોડી દઈશ નહિ. હું તેને પૂછીશ કે તે

કેવી રીતે એ બધું કરે છે.? હું તેની કસોટી કરીશ ને પછી જવા દઈશ. તેની કસોટી કહાડતાં જો તે સચ્ચાઈનો ઝોળ કરે છે, ને ખરું જોતાં તેનામાં સચ્ચાઈ છે જ નહિ એવું મને જણાશે તો હું તેને ઠપકો આપીશ ને તેને ચોખ્ખી રીતે જણાવીશ કે જગતમાં જે ઘણીજ કીંમતી વસ્તુ છે તેની કીંમત તેન મનમાં ઠાંધ જ નથી, ને જેની ખરું જોતાં કીંમત નથી તેને તે કીંમતી ગણે છે. આ પ્રમાણે હું બધા માણસો સાથે વર્તીશ- પછી બલે તે આ શહેરના રહેનાર હોય કે પરદેશી, બલે જીવાન હોય કે ખુદા. તમને તો હું વધારે જોરથી એજ વાત કહીશ. કેમકે તમે મને વધારે ઝાળખો છો. તમારી સાથે હું વધારે સંબંધ ધરાવું છું. હું જે કહું છું તે ખુદાઇ પ્રમાણ છે એમ ખાતરી રાખજો. હું તો એમ પણ કહું છું કે ખુદાના પ્રમાણો મને બહુ પ્યારા છે અને એમાંજ આ શહેરનું બહુ મોટું ભાણ સમાયેલું છે. મને એકજ ધંધો છે. હું નાના મોટાને 'ખધાને' એકજ વાત સમજાવ્યા કરું છું, અને તે એ કે જ્ઞાન-માણની થોડી દરકાર કરજો-આત્માની ખૂબ સંભાળ રાખજો; તે કેમ ચઢે તેવા ઉપાય લેજો. સદગુણ તે દોલતમાંથી પેદા નહિ થાય; પણ દોલત અને દુન્યવી ખીલ વસ્તુઓ સદગુણ હશે તો મળી રહેશે. જો આમ શીખવવામાં હું આ 'શહેરના લોકોને' બચાડું છું હું એમ કોઈ કહે તો એનો અર્થ એ થશે કે સદગુણ એ દુર્ગુણ છે. જો કોઈ એમ કહે કે ઉપર સિવાયની ખીલ વાત હું કહું છું તો તે માણસ તમને ખેંચે રાતે મેરે છે.

તેથી હું તમને કહું છું કે તમે મારી વિરોધની વાત માને
યા ન માને, મને છોડી મૂકો. યા ન છોડી મૂકો, અને મારે
ઘણીવાર મરવું પડે તો પણ હું મારી રીત છોડનાર નથી.

હું બોલું છું તેથી તમે ચીકાતા નહિ. મારાં વચન હયાન
દઈ સાંભળજો. કેમકે હું માનું છું કે મારાં વચન સાંભળવામાં
તમને લાભ છે. હવે જ હું કહેવાનો છું તેથી તમને વખતે
ઝુસ્સો ચડશે. પણ તેમ ન કરતાં હયાનપૂર્વક સાંભળજો, મને
તમે મોતની સજા કરશો તો, હું જોયો છું તેવો હોવાથી,
મને નુકસાન થશે તેના કરતાં તમને વધારે થશે. મને મેલી-
ટજ કે બીજા કોઈ :નુકસાન કરી શકનાર નથી. મને નુકસાન
કરવાની તેઓનામાં તાકાત નથી. સારા માણસને તેનાથી
હિતરતો માણસ નુકસાન કરી શકે એમ બની શકતું નથી.
તેના તકોમતથી મને કદાચ દેહાંત દંડ મળશે, કદાચ દેશ-
પાક કરવામાં આવશે, મારા હકો છીનવી લેવામાં આવશે.
તમોને એમ લાગે કે બામ થાય એ તો મને ભારે નુકસાન
મળું વળાય. હું તેને નુકસાન નથી માનતો. પણ અમાયપણે
બીજા માણસોને મરાવી નાંખવાનો પ્રયત્ન કરવાથી પ્રયત્ન કર-
નાર ચોતામેજ નુકસાનરૂકે છે, એટલે હું મારો બચાવ કદં હું
એમ તમે માનજો. તમારી પાસે પડે રહી હું જો શકાર કદં
હું તે તમારે આશ છે. તમે પુઠાઈ હરમાન તોડી બોલું કરો.
તેમાંથી તમને કમાવવાની મારી ઇચ્છા છે. મને મારી નાંખવાનો
કદં કરશો તો તમને મારા જોયો બીજા કામ કરનાર મળે.

મુશ્કેલ છે. એમ કહેવું ન થતે છતાં મારે કદાચ વિના ચાલતું નથી. જેમ ભેરાવર ઘોડાને લગામની જરૂર છે તેમ તમે પણ ભેરાવર છોડીને લગામની જરૂર છે. લગામરૂપે થઇ મારે રહેવું એ ખુદાઇ ફરમાન હું સમજું છું, તેથી જો તમે મારી સલાહ માનશો તો મારે જીવ તમે નહિ લો. પણ કોઈ અઘોરીને કોઈ બીજો તેની ઉંઘમાંથી જગાડે તો તેને તે ચીડવાઇને મારવા હોડે છે તેમ તમે મારી ઉપર ચીડાઇને વજર વિચારે મને મારી નાંખવા કુકમ કરશો એવો સંભવ છે. ત્યાર બાદ મારા જેવા બીજો તમને નહિ મળે તો તમે પાછા ઉંઘી જશો. હું તમારે બહુ કરનારો છું ને મને તમારી પાસે ખુદાએ મોકલ્યો છે. એ તમો જોઇ શકો છો. મારું પોતાનું કામ પડતું મેલું છું, તમારા હિતની કાળજી હમેશાં રાખ્યા કરું છું. બાપની જેમ અથવા મોટરા ભાઇની જેમ હું તમને એક એક જણને શીખામણ આપું છું, ને સારે માર્ગે દોરવાની મહેનત કરું છું. આવું કાંવાને સાફ મેં જો બદલો માંગ્યો હોત, તે વડે મેં મારી દોહલત એકઠી કરી હોત તો મારી પર શક લાવવાનું તમને કારણ રહે. પણ મારા ફરીઆદોઓ પૈસા લેવાનું તહોમત મારી ઉપર મૂક્યું નથી. અને મેં કદિ પૈસા લીધા કે માંગ્યા નથી તેનો પોતામાં મોટો પૂરાવા તે મારી બરીબી છે.

કદાચ તમે એમ પૂછશો ? જ્યારે હું લોકોને સમજાવતી કરવાની સલાહ આપ્યા કરું છું ને ઘરોઘર તે બાબત બટકું છું ત્યારે મેહેરનું બહુ કરવાને સાફ રાજ્યમંત્રણી વિધિઓ

હું ભાગ કેમ લેતો નથી ? આનું કારણ હું ઘણી વેળા ખતાવી ગયો છું. મને લાગ છે કે મારા કાનમાં દેવતાનું અવાજ આવ્યા કરે છે. તે અવાજ એમ જણાવે છે કે મારે રાજ્યખટપટમાં પડવું નહિ. આમ થયું છે તે કીક થયું છે એમ પણ હું માનું છું. જે હું રાજ્ય ખટપટમાં પડ્યો હોત તો મારા ખાર વાગી ગયા હોત. તેમાં તમને કે મને લાભ નહિ થાત. હું જ સત્ય છે તે બોલું છું, તેમાં ગુસ્સો ન કરશો. જે માણસ શહેરમાં ચાલતી અંધાધૂંધીની સામે ધાય અને અન્યાયી કામે થતાં અટકાવે તેની જીંદગી સહિસલામત નથી. તેથી જ માણસ ન્યાયની નજરે જ બંધું બેવા માગે છે તેને ધાંધલામાં પડવું લાજમ નથી.

આ વાતના હું તમને દાખલા-પૂરાવા આપીશ. તે ઉપરથી તમે જોશો કે મહોતના ડરથી પણ જે હું ગેરવ્યાજખી માનીશ તે તો નહિ જ કરું. પણ મારા દાખલા ઉપરથી તમે જોશો કે જે હું રાજ્ય ખટપટમાં જ ગુંધાયલો રહ્યો હોત તો મારે નાશ કયા-ઈના થઈ ગયો હોત. જે હું કહેવાનો છું તેથી તમને કંટાળો આવશે. પણ તે ખરું છે. એક વખત હું આપણી સભાનો મેમ્બર હતો. તે વેળા દસ સરદારોને મહોતની સજા કરવાનો તમે કરાવ કર્યો હતો. બધા સભાસભોમાં હું તે વાતની સામે થયો. તે વખતે મને બધા મારી નાંખવા તૈયાર થયા. પણ હું મારી નેમમાં ચુસ્ત રહ્યો. મને લાગ્યું કે તમારા અન્યાયી કામમાં મારે સામેલ થવું તેના કરતાં મારે મહોત અથવા કેદ ભોગવવાં જ સારું હતું. જ્યારે આમ સત્તા ભોગવાતી હતી ત્યારે ઉપરનો કસ્ટો બન્યો.

વળી જ્યારે આમનું રાજ્ય ખદલીને અમુક માણસોનું આ શહેરમાં થયું ત્યારે લીસન નામના માણસને મ્હોતની સજા ભોગવવાને પકડી લાવવાનો હુકમ કહાડવામાં આવ્યો હતો. મને પણ તે હુકમ મળ્યો. હું જાણતો હતો કે લીસનની ઉપર મ્હોતની સજા હતી તે ગેરવ્યાજબી હતી. જો હું તેને પકડવા ન જાઉં તો મારું મ્હોત થાય તેમ હતું. મહેં મારા મ્હોતની દરકાર ન કરી. લીસનને પકડવા હું નહિ ગયો. અને જો દરમીઆનમાં તે રાજ્ય તૂટી નહિ ગયું હોત તો મારું મ્હોત ખચીત આવત.

હવે તમે જોઇ શકો છો કે જો હું રાજ્ય કારભારના કામમાં લાંબો વખત રહ્યો હોત અને ન્યાયપુદ્ધિને વળગી રહ્યો હોત (ન્યાય એ તો મારું જીવન જ એટલે બીજું મારાથી થાત નહિ, તો હું આટલા વરસ જીવ્યો ન હોત. મારી આખી જીંદગીમાં મહેં કોઇને અન્યાય કર્યો નથી. મેં ન્યાયની વિરુદ્ધ પગલું ખાનગી જીંદગીમાં કે જાહેર જીંદગીમાં ભર્યું નથી. મેં શિક્ષા કે ડોળ લાદ્યો નથી. પણ મારી પાસેથી કોઇ કંઇ જાણવાને આવેલ હોય તો તેને મેં જવાબ દેવાની ના પણ પાડી નથી. વળી હું ગરીબ અને તબક્કાના ખધાને મારી તાકાદ મુજબ એક સરખો રીતે જવાબો આપું છું. તેમ છતાં કોઇને મારા ખોલવા ઉપરથી મારી માણસાઇ ન આવી હોય તો તેમાં મારો વાંક જાણવાનો નથી. જો કોઇ એમ કહે કે એ ને એક ચીજ, ને બીજાને બીજી ચીજ મેં જતાવી છે તો તે વાત ખરી નથી એમ જ માનજો.

શા કારણસર ઘણા માણસો મારી પાસે પોતાના વખત

માળવા માંગે છે એવો સવાલ થયો છે, તે તમે જાણો છો. જ્યો
જ્ઞાની નથી પણ જ્ઞાનનો ડોળ ઘાલે છે તેવા માણસને સવાલો
પૂછાય તે ખીજ માણસો હંમેશાં સાંભળવાને આતુર રહે છે.
આમાં રસ હીઠ આવે છે. સવાલો પૂછવા એ મારી દેવતાઇ
પ્રરજ સમજું છું. આમાં મેં કંઈ ખોટું નથી ક્યું. જે મારા
શિક્ષણથી જીવવાનીઆજીવને મેં ખગાડ્યા હોય તો તેમાંથી જ્યો
આજ મોટા થયા છે ને પોતાનો સ્વાર્થ સમજી શકે છે તેવા
માણસો તમારી આમળ આવી મારી ઉપર તહોમત નકે. કદિ
તેઓ તમારી આગળ ન આવે તો તેઓના સગાં આવીને રાવ
માય. તેવા જીવવાનીઆજીવો તથા તેમના સુગાંજીવને હું આ મંડ-
ળમાં જોઉં છું તેમાંથી કોઇને મેલીટસ ઠેમ સાક્ષી આપવા
નથી લાગ્યો? જો મેલીટસ અને ખીજ પ્રરીજાદી લલી ગયા
હોય તો હું હજી તેમને રજી આપું છું. બલે તેઓ તે માણ-
સોની જીવવાની લે. મારી વિરુદ્ધ ખોલવાને બદલે, તેઓનાં
છાકરાઓને મારી સંગતથી ફાયદો થયો છે એમ તેઓ કહેશે.
અને તેઓ એમ મારી તરફેણમાં ખોલે તેમાં તેઓના ન્યાય
કરવા સિવાય ખીજે હેતુ કે ફાયદો રહેતો નથી

મારે મારા બચાવમાં કહેવાનું હતું, તેમાંનું ઘણું તો કહી
ગયો છું આપણામાં એવો વિવાદ છે કે જુની ઉપર કામ
આણતું હોય તેનાં સગાં કચેરીમાં આવી પોઠાર કરે છે, દયા
માંગે છે, કેહી પોતે રડે છે. જુડું આમાંનું કંઈ નથી કરતો,
માંગતો પણ નથી. તેથી તમારામાંના કોઇને વખતે શુસ્સો

આવશે. મારે સગાંઓ છે. પણ દિકરા છે, એક મોટા અને એ નાના. પણ તેમાંના કોઈને હું હાજર કરવા માંગતો નથી. તેમ નહિ કરવામાં તમારું હું અપમાન નથી ગણતો. મારી ઉદ્ધતાઈ પણ ન માનશે. હું મ્હોતથી નથી ડરતો એ વાત આપણે એક બાબુએ રાખીશું. પણ મને લાગે છે કે આટલી ઉંમરે પહોંચેલા કોઈ અને સારી કે નહારી પણ મારી આખર નજરમાં રાખી, મારે મારા સગાંઓને લાવી તમારી આગળ રૂદ્ધ કરાવવું તેમાં તમારી ને મારી હીણપત ગણું છું. મને તેમ કરવું નહિ છાજે. બધા એમ તો કબૂલ કરે છે કે સાધારણ માણસોનાં કરતા કાંઈક વિશેષ રોકરેટીસમાં રહેલું છે. એમ વિશેષતા ભોગવના. તમારામાંથી કોઈ હોય, અને તેની ઉપર જમ મારી ઉપર કામ ચાલે છે તેમ ચાલતું હોય, તો તેવા માણસ મ્હોતની ખીંક રાખીને વિલાપ કરાવશે તો તે શરમભરેલું ગણાશે. મ્હોત "પવામાં કાંઈ દુઃખ હોય, અને મરણથી એક વાર ખરયા એટલે અમર થઈ જવાનું હોય તો સગાંઓને લાના દયાની લાગણી ઉશ્કેરવી એનો કદાચ ખચાવ થઈ શકે. પણ જ્યારે ચઢીચાતા માણસ સદ્ગુણી હોવા છતાં આ પ્રમાણે મ્હોતની 'ખીંક' રાખે ત્યારે તો પરદેશીઓ આપણી પાંતીજ કરશે. તેઓ કહેશે કે "જોએને પોતાના સદ્ગુણને રુ રુ ચઢીચાતા ગણી મોટા હોદ્દા આપવામાં આવે છે એવા અંશેન્મના માણસો પણ ધારતો કરતાં કંઈ ચડે તેવા નથી. ત્યારે ખીંચ એથેન્સના માણસો તો કેવા હલકા હોવા બેઠાએ ?" તેથી હું માનું છું કે આવું નાટક

કોઇ સારા માણસે કરવું ન જોઇએ. ને જો કરવા માંગે તો આ શેઠેરની આખરે ખાતર તમારે તે ખંધ રાખવું ઘટે છે. આમની (અમની) ફરજ તો એ છે કે તમે જો સજા કરવાના હો તે ધીરજથી ભોગવવી. ને તમારી ફરજ એ છે કે જ્યાં રદનનાં નાટક કરવા માંગે તેવાને તમારે તરછોડવા.

વળી આખરે જેરઆખરેનો સવાલ છેડી દેતાં પણ મને લાગે છે કે તહોમતદારનું કામ હયા માંગવાનું નથી. તેનું કામ ધન્સાફ માંગવાનું છે. તે માંગવા સાફ તેણે હકીકત રજુ કરી તેની ઉપર દલીલ કરવાની છે. ન્યાયાધીશનું કામ મહેરબાની દેખાડવાનું નથી પણ પક્ષપાત કર્યા વિના ન્યાય તોળવાનું છે. એટલે અમને અને તમને ખન્નેને લાજમ છે કે અમારા અને તમારા સોગંદમાં ખલેલ પહોંચે તેનું કામ નહિ કરવું.

તમારી આગળ કરગરીને તમારા સોગંદ, તોડાવવાની કેશેશ કરે તો મેલીટસ ખુદને નહિ માનવાનો જે આરોપ મારી પર મૂકે છે ને સાબિત થયાખરાખર ગણાય. જે માણસ ખુદને માને છે તે માણસ પારકાના સોગંદ તોડાવે તો તે ખુદની સામે થયો ગણાય. એટલે તે ખુદને નથી માનતો એમ કહેવાય. પણ હું તો તમે કોઇ નહિ માનતા હો. એટલી દબતાથી ખુદને માનું છું, એટલે હું તેની ઉપર ભરોસો રાખીને મારે વિષે જે સાચું હોય તે કરવાનું તમારા હાથમાં જેમડક થક મૂકું છું."

(અહીં સોફરેટીસે પોતાના બચાવનું બાવણુ પૂરું કર્યું. તેને બહુ મતે અન્ડેગાર ઠરાવવામાં આવ્યો. પછી સોફરેટીસે પોતાની

ઉપર શી સજ થવી જોઈએ તે વિષે પોતાનું ભાવણ શરૂ કર્યું.”)

મને તમે ગુન્હેગાર ઠરાવ્યો છે તેથી હું દુઃખ નથી પામતો. વળી તમારો ઠરાવ અણુધાર્યો નથી. નથી. મને આશ્ચર્ય એ થાય છે કે મારી તરફેણમાં મત આપનારા આટલા બધા નીકળ્યા ! હું માનતો હતો કે મારી સામેના મત બહુ વધી પડશે. તેને બદલે હું થોડાજ જોડ છું. જે બીજા ત્રણ જણ મારી તરફેણમાં મત આપે તે તો હું છૂટી જાત. વળી હું જોડ છું કે મારી ઉપર દેવતાઓને નહિ માનવાનું જે તહોમત મૂકવામાં આવ્યું હતું તેમાંથી મને મુક્ત કર્યો છે.

મને હવે તમે મ્હોતની સજ આપી શકો છો, તે ખાખત મારે શું કહેવું ? હું મુગો નથી રહ્યો. મેં નોકરીઓ છોડી, ાદાઓની દરકાર ન રાખી, ને ઘેર ઘેર ભટકીને સત્ગુણી વાનું કહ્યું તેને માટે મારે શું દંડ આપવો ? કે બીજી શી સજ જોગવવી ? જે કોઈ માણસ કસરતશાળામાં તમને ગમ્મત આપે ને તમે સુખી છો તેવો ભાવ તમારા મનમાં ઉત્પન્ન કરે તો તમે તેને આશ્રમસ્થાનમાં નિભાવશો. મેં તમને સુખી દેખાવાનો જ નહિ પણ ખરેખરા સુખી થવાનો બતાવ્યો છે; જેટલે જે હું કાંઈ માંગી શકું તો એજ કહું કે તમારે મારા ઘડપણમાં મને આશ્રમસ્થાનમાં નિભાવવો જોઈએ.

આ હું તમારો આગળ ગુન્હેગાર કર્યો પછી વાત કરે છું. તેથી તમે માનશો કે હું તો ઉઠ્ઠા છું ને સજને બદલે ઇનામ માગું છું. પણ તેવું કાંઈજ નથી. તમે મને હેમિત ઠરાવ્યો

છે, છતાં હું મને પોતાને નિર્દોષ માનું છું મેં કોઇનું પૂરું કયું નથી. આ બાબત તમે નથી સમજી શક્યા, કેમકે મારી તપાસ માત્ર એકજ દહાડો ચાલી. દુઠ્ઠી મુદ્દતમાં હું તમને કેટલું સમજાવી શકું? જો વધારે દહાડો હું તમારા પ્રસંગમાં રહ્યો હોત તો કદાચ હું તમને સમજાવી શકત. હું પોતે બેચુન-હા છું, તેથી હું પોતે સજા માંગતો નથી. મારે કેદ જવું? જો ઘટિત નથી. મારે દંડ આપવો? એટલા તો માગી પાસે પૈસા પણ નથી. મારે દેશવટો માંગવો? તે તો હું કેમ માંગી શકું? મને મારો જીવ એટલો બધો ખર્ચો નથી કે હું ક્ષીકનો માથો જ્યાં ત્યાં રખડીને મારા બાકીના દિવસો પૂરા કરું.

કદાચ કોઇ કહે કે હવે મહારે મુંઝે મહોડે એકાંતમાં બેસવું જોઇએ. જો પણ મારાથી બનનાર નથી. હું માનું છું કે મને મુક્તિ પ્રદાન છે કે જોને હું સદ્ગુણ માનું છું તે વિષે મારે કોઠાની આગળ વિવેચન કરવું. વળી મને ફરમાન છે કે નીતિના નિયમો હંમેશા શોધવા. આ તમે ન સમજી શકો એમ હું ધારું છું. પણ તેથી મારાથી કંઈ શુભ રહેવાય નહીં.

(ત્યારબાદ કોર્ટ સોફ્ટેટીસને દેહાંત દંડની સજા કરી, તે ઉપર મહાન સોફ્ટેટીસ બેધડકથી તેજ વેળા નીચે પ્રમાણે બોલ્યો.)

નહિ તોપણ મારે થોડોજ વખત હવે જીવવાનું હતું. તેટલી દુઠ્ઠી મુદ્દતને સાથ તમે નિર્દોષ માણસને મહોતની સજા કરી અપયશના ધણી થયા છો. તમે થોડી મુદ્દત બોલ્યા હોત તો મારું મહેત પોતાની મેળેજ આવત. કેમકે હું બહુ ઘરડો થયો.

હું. મેં તમારી આગળ હલકી જાતની દલીલો વાપરી હોત ને સાધારણ ઇલાજો લીધા હોત તો હું મ્હોતની સજાથી રહિત થાત. પણ મારો ધર્મ ન હતો. હું માનું છું કે આઝાદ(સ્વતંત્ર) માણસ મ્હોતના કે એવા ખીજ બચથી છૂટા રહેવાને કદિ અ-શુભટતું કામ નહિ કરે. મ્હોતથી બચવાને ગમે તેવા ઇલાજો લેવા એ માણસનું કર્તવ્ય નથી. લડાઈમાં માણસ હથિઆર છોડીને શત્રુ શરણે જાય તો ખરું છે. પણ તેને આપણે હિય-કારો ગણીએ છીએ. તેમજ જે માણસ મ્હોતમાંથી બચવાને અનીતિના ઉપાયો લે તે નીચ ગણાય. હું માનું છું કે નીચપ-ણામાંથી બચવું એ મ્હોતમાંથી બચવાના કરતાં વધારે મુશ્કેલ છે. કેમકે નીચપણું તે મ્હોતના કરતાં વધારે અપાટાથી ઢોડે છે. તમે ઉતાવળા ને ઉછાંછળા છો તેથી તમે વગર વિચારે અડપથી ઢોડતી અનીતિનું પગલું ભર્યું છે. તમે મને મ્હોતની સજા કરી છે. હું હવે આ દુનિયા છોડીશ. મારા સામા પક્ષે સત્ય છોડ્યું ગણાશે ને તેઓ અન્યાયના ધણી થયા કહેવાશે. મારી સજા હું ભોગવીશ. તેમને તેમની કરણીની સજા ભોગવવી પડશે. આમજ થયા કરે છે. તેમાંએ કોઈજ હશે.

હવે મારે મરવા પડેલાં બે વચન તમને કહેવાનાં છે. મારી પાછળ તમને વધારે અડચણ છે એમ માનું છું. મને દૂર કરી તમે અનીતિનાં પગલાં ભરી શકશોજ એમ માનવાનું નથી. તમને કોઈ ઠપકો નહિ આપે એનું ન સમજશો. મને મરવાની જગોએ લાઇ જાય તે પહેલાં જેઓને મારા વચન ઉપર

વિશ્વાસ છે તેઓને હું એ શબ્દો કહીશ. એટલે જો મારા બોલ સાંભળવા હોય તેઓ થોભજો, મ્હોતનો શો અર્થ છે તે હું જોવા સમજું છું તેવા તમને કહેવા માગું છું. મારી ઉપર જે બનવાનું છે તે સાફ છે એમ માનજો. જો મ્હોતને દુઃખરૂપ માને છે તેઓ બૂલ કહે છે. મ્હોતનાં એ પરિણામ આવી શકે. એક તો એ કે એક માણસ મરી ગયા પછી તેનો કંઈ ભાગ રહેતો નથી ને તેનું ચેતન પણ નાશ પામે છે. અથવા તો અરવા (આત્મા) એક ઠેકાણેથી બીજા ઠેકાણે જાય છે. હવે જો પહેલું પરિણામ ખરું હોય ને ચેતન માત્રનો નાશ થતો હોય તો એ તો એક મહાનિદ્રા જવું થયું. નિદ્રાને-કંઘને સુખરૂપ આપણે માનીએ છીએ. ત્યારે મ્હોત જ મોટી નિદ્રા છે તે વધારે સુખરૂપ હોવી જોઈએ. હવે જો એમ માનીએ કે મ્હોતથી જીવ એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ જાય છે, ત્યારે તો જ્યાં મારી પૂર્વે જોયા મરીને ગયા ત્યાંજ મારે જવાનું થશે. તેઓના સંભાષણમાં મને શુદ્ધ ન્યાય મળશે. આમાં શું ખોટું ગણવું? જ્યાં હોમર ગયેલ છે, જ્યાં બીજા મહાત્માઓ ગયા છે તે સ્થાને મારે જવાનું થાય તો હું મોટો ભાગ્યશાળી ગણાઈશ. જે ઠેકાણે અચોક્કસ રીતે સજા પામેલા જીવો પહોંચ્યા છે ત્યાં મારે પહોંચવું તેમાં હું માનું છું.

એટલું તો તમારે ચોક્કસ યાદ રાખવાનું છે કે નીતિમાન માણસને જીવતાં કે મરતાં દુઃખ હોયજ નહિ. તેવા માણસને સજા ઉપડતીજ નથી. સત્યવાન સદાય સુખી બન્યો તેથી મારે

આજે મરવું ને શરીરની જાળમાંથી છુટવું તેમાં મને કંઈજ દુઃખ નથી. તેથી મને સજા કરનાર તરફ કે મારાપર આરોપ મૂકનાર તરફ મને કશો ગુસ્સો નથી. તેઓએ માફ ખૂફ ઇચ્છ્યું હોય તો તેઓ ઠપકાને પાત્ર છે. પણ મારી ઉપર તેઓની ઇચ્છાનું ખૂફ પરિણામ નથી આવી શકતું.

હવે મારી છેલ્લી માગણી એ છે કે જ્યારે મારાં છોકરાંઓ ઉમર લાયક થાય ત્યારે જો તેઓ નીતિનો માર્ગ જોઈ અને સફળ કરતાં દોલત અથવા ખીજ વસ્તુ વધારે વહાલી ગણે, ને જો તેઓમાં કંઈ નહિ હોવા છતાં પોતાને મહોટા માને તો જમ મેં તમને આવાં ધારણાને માફ ઠપકા દીધા છે ને ચેતવ્યા છે તેમ તમે તેઓને સજા કરજો, એ પ્રમાણે કરશે તો મારી ઉપર અને મારા છોકરાં ઉપર તમે હાથ રાખ્યો એમ હું ગણીશ.

હવે જવાનો વખત થયો છે-મારે મરવાને તથા નમારે આ દુનિયામાં રહેવાને. પણ એમાંથી કોની સ્થિતિ વધારે સારા ગણવી તે તો માત્ર પ્રુદા-ધર્મરજ કહી શકે.

(આ ઐતિહાસિક વાત છે, એટલે કે બનેલો પ્રનાવ છે. જમ સોકરેટીસે અંત સુધી નીતિ જળવી અને મહોતની બેટ, આશક જમ માથુકને મળે તેમ કરી, તેવું નીતિબળ અમારા વાંચનારને અને અમને પણ આ તથા એવું અમે પ્રુદાની પાસે માગીએ છીએ, ને, વાંચકો પણ તેમ માને તેમ ઇચ્છીએ છીએ. સોકરેટીસનાં વચન અને તેની રહેણીતો વારંવાર વિચાર કરવા અમે બધાને સૂચવીએ છીએ. અધિપતિ-ધર્મીઅન આપીનીયન.)

મહાત્મા ગાંધીજી આફ્રિકામાં ત્રણવાર
 જેલ ગયેલા તેનો હેવાલ તેમણે લખ્યો છે.
 કેવી રીતે પથર ફેડેલા, કેવી રીતે જાજર
 સાફ કરેલા, આફ્રિકા વેઠેલી તે સર્વ તેમણે
 સહેલી ભાષામાં વર્ણવ્યું છે તે વાંચી
 તમને જરૂર આંસુ આવશે.

તેમના બે ફોટા તથા પથર ફેડતા
 કેઠીના ચિત્રો સાથેની નવી આવૃત્તિ
 કિમ્મત પાંચ આના પાકું પૂકું આડ
 આના. ટપાલ ખર્ચ જુદું. આજેજ મંગાવો.

ગાંધીજી સાહિત્ય મંદિર—મુરત.

ગાંધી ગ્રંથમાળા.

મણુકો ત્રીજો.

આબાલવૃદ્ધ દરેકને એક સરખું વાંચવા લાયક બહુજ
બોધક રસીલું પુસ્તક.

ઇત્તનો ઉદ્ધારક.

તથા

બીજા લેખો.

આ પુસ્તકમાં મહાત્મા ગાંધીજીએ લખેલું ઇત્તના
મહાન દેશબક્ત પુસ્તક કામિલપાશાનું જીવનચરિત્ર આપ્યું છે.
તેમજ મહાત્મા ગાંધીજીના પરમપ્રિય લેખક મહાત્મા ટોલ્સ્ટોયની
બે રસિલી વાર્તાઓ અને આફ્રિકાના સત્યાગ્રહનો સત્તાવાર ઇતિ-
હાસ આપ્યો છે. પાકું પુર્કુ ૧૦૮ પૃષ્ઠ છતાં કિંમત છ આના
રાખવામાં આવી છે. બહારઆમથી મંગાવનારે સાડા સાત
આનાની ટીકીટ બીડવી.

મહાત્મા ગાંધીજીનો સત્યાગ્રહ સૈનિક તરીકેનો ઘણોજ બેવા
લાયક સંજરી રાખવા લાયક ફોટો ત્રણ રંગી પુઠા પર છાપવામાં
આવ્યો છે.

મળખૂત સુંદર બાઇડીંગવાળું આ પુસ્તક દરેક ખાચરેરીમાં
હોવુંજ બેધબે શું તથે આ પુસ્તક વાંચ્યા વિના રહેશે ?

પુસ્તક લેખક-ચવડચાપક,

ગાંડીવ સાહિત્ય મંદિર-મુરત.

રાષ્ટ્રીય ગરબાવળિ.

ઠરેક ઘરમાં	}	હોવીજ
ઠરેક બાલાના હાથમાં		
ઠરેક ગૃહસ્થની	}	જોઈએ.
લાયબ્રેરીમાં		

આજેજ બે આનાની ટીકીટ
બીડી મંગાવી લ્યો
લખો:—

ગાંડીવ સાહિત્ય મંદિર—સુરત.

રેટિયાપુરાણ

—માટે—

હોલ આનાની ટિકીટ બીડા.

ગાંડીવ સાહિત્ય મંદિર—સુરત.

સ્વરાજ્યનો

સાચો માર્ગ

એ નામનો લેખ

ગાંધી ગ્રંથમાળાના ચોથા મણુકા

નીતીધર્મ અને સર્વોદય

ની સાથે જોડેલો છે ત્રણે લેખમાં ચોતાની

સરસ સહેલી ઇબારતથી

મહાત્મા ગાંધીએ લખ્યું છે

કે નીતિને રસ્તે આત્મોન્નતિ કરે તેનો બરાબર માર્ગ
એમણે સૂચવ્યો છે. સમજાવ્યો છે. લગ્નપ્રસંગે અને
જ્ઞાતિએમાં લઢાણી કરવા લાયક પુસ્તક. તેમજા જંગોદ
લેર ફેટા સાથે. કિન્મત ટપ્પલખર્ચ સાથે પાંચ આના પાકું
પૂઠું સાદાસાદ આના આજેવું જોક નકલ મંગાવી લેશો—

ગાંધીવ સાહિત્ય મંદિર—સુરત.

શુદ્ધ શિક્ષ અને રાષ્ટ્રીય સાહિત્ય.

માનસિક તન્દુરસ્તી

બાળકો

તમારી આયોજીત

ગાંધીવ સાહિત્ય મંદિર

નાં

પુસ્તકાલય શાળાગરને.

સૂચીપત્ર માટે આજેન લખો.

